

СПОРТЪТ В БЪЛГАРСКИЯ ГРАД (КРАЯ НА XIX – СРЕДАТА НА XX В.)*

БОРИСЛАВА ГЕОРГИЕВА

Borislava Georgieva. THE SPORT IN BULGARIAN CITIES (THE END OF 19TH – THE MID 20TH CENTURY)

This study retraces the arising and the features of the sport in Bulgaria during the period from the end of the 19th till the mid 20th century. The sport is described as a social and cultural phenomenon, typical for the modern industrial society. The functions of the sport in the Bulgarian urban society are also shown in the study. Historically are followed the entering of new types of sport in Bulgaria and the changes that take place in the traditional sport games. A certain accent is placed on the entertaining function of the sport. Parallel with this function are shown other features that make the sport very popular in this period.

Based on the described facts and on an ethnological analysis we can conclude that the sport in Bulgaria is developing almost parallel to the European tendency and carries all the basic properties of this process. It must be noticed that there are such properties of the sport as arising of sport stars, idols and fans, beginning of commercializing, ability for people from different sex and social origin to reach and to be involved in sport events, establishment of different organizations etc., that were not known in the previous period. The phenomenon of sport is becoming one virtually important part of the life of the residents of the Bulgarian industrial cities during the described period.

Спортът е явление, характерно за Новото време. Независимо че игрите, в това число и спортните, са познати от дълбока древност, самото явление *спорт* като част от културата е свързано с появата на модерното индустриално общество и на категорията *свободно време*. Именно във връзка с новата организация на времето за труд и почивка човекът от индустриалния свят изпитва

* Настоящата студия е част от дисертация на тема „Развлеченията в българския град 20–30-те години на XX век“.

необходимост да запълни своето свободно време с определено съдържание. Активното спортуване и пасивното наблюдение на разнообразните спортни прояви осигурява един от вариантите за прекарване на свободното време. Във връзка с това и самото социокултурно явление *спорт* претърпява определени промени, като се адаптира към новите изисквания и добива характер на едно от главните обществени развлечения.

Целта на работата е да се проследят възникването и особеностите на спорта в България. Тук се визира спортът като социокултурно явление, типично за модерното индустриално общество и съответно функциите, които той изпълнява конкретно в българското градско общество в разглеждания период. Исторически се проследява навлизането на нови видове спорт в България, както и промените, които настъпват в някои традиционни спортни занимания. Поради самата тематика определен акцент се поставя върху развлекателната функция на спорта. Успоредно с нея се разглеждат и други особености, които превръщат спорта в тези години действително в едно явление от масов порядък, което започва да играе все по-важна роля в живота на човека. Въз основа на особеностите, които се наблюдават в развитието на спорта в България, се проследяват до известна степен и промените, настъпващи в българското градско общество в процеса на неговата модернизация. Т. е. целта на настоящата работа е да разгледа спорта от гледна точка на неговите етноложки аспекти във връзка с важната роля, която той започва да играе в живота на жителя на българския град в края на XIX – средата на XX в.

Спортът, в значението на състезание и изпитване на физическата сила, присъства от дълбока древност в човешката история. В различните периоди значението и обществените функции, които изпълнява, са различни. За хората от древността състезанията представляват част от свещените ритуали и се включват в редица обредни действия. Християнската цивилизация и най-вече средновековните църковни догми като цяло не толерират увлеченията по физическите упражнения и веселите игри. Изключение се прави за аристокрацията, в чието възпитание присъстват подобни елементи. Въпреки това и в тези години обикновеният човек продължава да се забавлява с редица физически надпревари, в които мери своите сили и бързина. В периода на Новото време постепенно случайните забавления със спортен характер се превръщат в организирани състезания, изграждат се спортни клубове. За пръв път тези промени се наблюдават през XVIII в. в Англия, но почти по същото време могат да се открият и в други държави. Както всички области от живота, така и спортът се подчинява на новите тенденции. Независимо че няма органическа връзка с обществената структура, той започва да се професионализира и комерсиализира и изцяло загубва връзката си с култа¹. Още през XVIII в. се появява нов тип народен герой – спортният идол. И докато за Англия това е професионалният боксьор, в Испания идол е професионалният тореадор². Това е непозната дотогава социална категория, която отразява новите изисквания и нужди на обществото. В

края на XIX – началото на XX в. спортът заема главно място сред обществените развлечения. Първоначално процъфтява велосипедният спорт, а през първото десетилетие на XX в. основните спортове са през лятото – тенис, а през зимата – пързалането с кънки, ски и т. н. Освен за здраве, спортът в тези години започва да изпълнява и една друга функция – той предоставя много удобни случаи за флиртове. Както отбелязва един съвременник, житейският опит е показателен за това. „Както преди майките, търсейки съпруг за дъщерите си ги водели от един бал на друг, сега те ги изпращат да играят тенис или карат ски. Обердорф, Сейнт Мориц и други зимни курорти представляват известни международни брачни борси, а през лятото за това служат всички малки градски градинки и площадки в големите градове, където се играе тенис.“³ Въпреки тези съществени промени, които превръщат спорта едва ли не във вид индустрия, задоволяваща потребностите на обществото от развлечения, основните форми на състезанията по същество не се изменят. Макар да се появяват нови видове игри, много от които със свои системи от правила, в основата им продължава да лежи изпитанието на силата, точността и бързината, а целта им остава същата, както и преди векове – да бъдеш пръв, да си победител.

Тъй като целта на работата е разглеждането на развлеченията, тук ще бъде засегната главно тази страна от съществуването на спорта. Т. е. спортът ще бъде разгледан като развлечение за тези, които го практикуват, и за тези, които са свързани с него само като зрители. Развлекателната същност на спорта като явление може да бъде открита още в неговото название. Думата е от френски произход – *des sport* – и означава развлечение, увеселение, забава⁴. Независимо че от XIX – началото на XX в. значението на понятието се разширява, спортът запазва като една от главните си функции – доставянето на удоволствие и определени емоции (положителни или отрицателни) както на практикуващите го, така и на тези, които са само зрители. Това ни дава основание да го причислим към голямата група на развлеченията.

Макар и да не е познат под това название, спортът в широкия смисъл на думата съществува в българското традиционно общество. Според класификацията на българските традиционни игри, направена от Веселин Попов, в т. нар. състезателни игри са включени и спортните. Естествено с условното използване на понятието *спорт* и всички уговорки около това социокултурно явление, което като цяло е различно и не може да се отъждестви с традиционните народни игри. Най-разпространени са спортните игри, при които се проявяват едни или други физически качества и умения. Те се реализират във форма на обикновени състезания, имащи игрово-развлекателен характер и се практикуват от всички възрастови групи – от децата до възрастните (главно мъже). Разликата обаче е във времето – докато децата могат да играят по всяко време, то младите и специално мъжете се състезават обикновено на някой от празниците, като игрите и надпреварите са включени в самата обредност. Съответно различна е и функцията, която те изпълняват при една или друга възрастова група⁵.

Основните видове игри със спортен характер в тези години са борбата, бягането, конните надпревари, хвърлянето и вдигането на някакви предмети, надскачането и игрите с топка⁶.

За развитието на спортната традиция в България през Възраждането допринася и въвеждането от някои учители в обучението на занимания по гимнастика и военно-физическа подготовка. Тези занимания, както и плуването, се развиват и във връзка с нуждите на революционната дейност в тази епоха⁷. След Освобождението същата практика продължава активно в Източна Румелия (Южна България), където гимнастическите дружества се изграждат като форма на подготовка за борбата за присъединяване към освободеното Княжество. Така в периода на битуване на традиционната народна култура и в годините на Възраждането се формира култ към силата и ловкостта, който се пренася по-късно и в изграждащото се индустриално общество в България.

След Освобождението част от тези видове спорт остават да битуват като народни спортни игри предимно в селската среда. Като цяло обаче спортът в България навлиза в нов етап от своето развитие. Той е свързан с учредяването на непознати по форма и функции в традиционното общество организации като клубове, дружества, федерации и др. Появяват се и нови видове спорт. През 90-те години на XIX в. в езика навлиза и самото понятие *спорт*⁸. Все повече, макар да запазва предимно аматьорския си характер, спортът в България се доближава до модерните форми на развитие в тази област. Това се дължи освен на традициите, наследени от Възраждането, главно на институционализирането на младото Княжество, където държавата с нейното законодателство, армия и училище дават тласък в развитието на спорта и физическата култура.

В първоначалния етап след Освобождението важна е ролята и на чужденците, дошли в страната, които за своите нужди устройват игри, създават дружества, правят дарения от различни спортни уреди по разни поводи. Любопитството на българите към тези непознати игри, както и подражанието на всичко европейско се превръщат в стимул за развитието на спорта в България. В подкрепа на последното говори и фактът, че за запознаването с много нови спортове допринасят и българите, пребивавали в чужбина. И все пак за масовото популяризиране на новите видове спорт и за навлизането в българския език на непознати дотогава спортни термини най-съществен е приносът на появилата се след Освобождението специализирана книжнина и периодика⁹. Държавата, главно в лицето на общините, също подкрепя развитието на тези нови тенденции, основно като предоставя терени за построяване на спортни съоръжения (тенискортове, колодруми, пързалки, къпални и др.). Въпреки всичко, в началния етап след Освобождението спортът в България е предимно смес от класически елементи и такива от местната традиция.

С времето, особено в градовете, традиционните елементи все повече минават на по-заден план и се появяват нови форми на организиран спорт, които задоволяват променените обществени и духовни потребности. Още в края на

XIX в. в страната започват да възникват спортни дружества и клубове главно с активното участие на чужденци или под тяхно влияние. Така се появяват Софийският бициклетен клуб (1888), създаден от група европейци, живеещи в България; Софийският тенис клуб – дипломатически (1896), чието второ популярно име само говори за неговия произход; Първото българско гимнастическо дружество „Юнак“ (1895), в основата на което стоят чехи и техните „Соколи“; Ловният кръжок в Търново (1884), в който, освен местната интелигенция, водещо място също играят чехи, живеещи в града и т. н.¹⁰

До известна степен, въпреки новите организационни форми, някои от спортовете продължават развитието на българската традиция.

ГИМНАСТИКА

С най-голяма сила това важи за лекоатлетическите дисциплини, гимнастиката и борбата. Както вече бе отбелязано, в създаването на българското гимнастическо дружество „Юнак“ се открива влиянието на чешките „Соколи“. Изграждането на подобни гимнастически дружества се оформя като тенденция и в други славянски страни. Наред с тези нови насоки в развитието на гимнастиката в България, тя наследява и възрожденските традиции, когато чрез училищата този спорт се популяризира сред младежта.

Юнашките дружества представляват чети от деца и юноши до 18 години, в които те се занимават както с гимнастически игри и упражнения, така и с поддържането на националната традиция чрез изучаването и изпълнението на народни песни и игри. Специално място се отделя и на масовите гимнастически композиции. Популярността на този тип младежки занимания расте бързо и само три години след създаването на Първото българско гимнастическо дружество „Юнак“ в София в страната вече има 20 подобни дружества. Те се обединяват в съюз на българските гимнастически дружества „Юнак“ през 1898 г. „По състав съюзът „Юнак“ е чисто народна организация, свободна от всякаква партийност, с широки възпитателни задачи – да развива телесните и нравствени сили на българския народ и да поддържа бодър народния дух у него.“¹¹ През 1900 г. е организиран и първият юнашки събор във Варна. Във времето около войните дейността на тези дружества замира, но е възстановена с нова и по-голяма сила от началото на 20-те години. От 16 дружества през 1920 те стават 341 през 1938 г., като 255 от тях са в села, а броят на членовете им непрекъснато нараства (през 1927 г. – 30 402, а през 1938 г. – 49 193).

Още от началото на XX в. момичетата и жените също влизат в живота на юнашките дружества. Под ръководството на учителки юнакините бягат, скачат, правят упражнения на уреди и др.¹² Тези данни разкриват популярността и масовото участие на младежите в този тип спортни организации. Наред с чисто физическите стремежи, които си поставят, в годините след войните те преследват и някои по-различни цели. Това се вижда особено ясно в изказване на под-

председателя на дружеството Ил. Ватов през 1927 г.: „Юнашката организация възплътява в себе си следосвобожденските най-скъпи народни възжелания; тя е символ на родолюбие и представителка на всичко родно, на всичко българско, на всичко наше, изтръгнато от дълбочините на сърцето на нашия народ. Две са напълнителните нужди, на които отговаря юнашката организация: 1. Закрепване на физическите сили на българската младеж, а с това и на целия народ и 2. Укрепване и създаване на висок и буден национален дух сред тая младеж, бъдещата и вярна опора на нашата скъпа Родина.“ По нататък се споменава, че местните юнашки дружества, които са рожба на българската национална действителност, са залог за преуспяване на родината ни. „Обикнете юнашката организация, защото тя култивира граждански и обществени чувства в своите членове и култ към Родината и защото в нея над всичко стои чистата обич към нашата Родина.“¹³

В следвоенните години, когато разочарованието и песимизмът обхващат българското съзнание, на децата и младите се гледа като на единствен шанс за добруване в бъдещето. Върху тях лягат всички надежди на покрусените от разбитите национални идеали довоенни поколения. При младите и обръщането към всичко родно българите търсят своето спасение и оцеляване след войните, а юнашките организации съчетават в себе си тези стремежи. Те работят както за физическото укрепване на младите поколения, така и за изграждане на националното им съзнание като будни и родолюбиви граждани на своето Отечество.

В тези години се засилва и ролята на държавата в дейността на юнашките дружества. По инициатива на Министерството на народната просвета се уреждат главатарски курсове с цел да се подготвят учители и учителки за главатарите на гимнастическите чети. Там те се запознават с различни видове гимнастика, упражнения с уреди, лека и тежка атлетика, ритмични мъжки и дамски упражнения, народни хора. Излизат предложени тези курсове да се разширят с лекции по анатомия, хигиена, даване на първа помощ и др.¹⁴ За влиянието, което тези организации имат върху младежта и възможностите им за осъществяването на национално мотивираната политика свидетелства и фактът, че съюзът „Юнак“ поема и предказармената подготовка на младежите от 15 до 19 години и включването на дружеството в Съюза на запасните офицери¹⁵. Успоредно с идеалните цели на спорта тук прозират определени идеологически и политически стратегии, които се прокарват чрез спортните организации.

Привлекателността на юнашката организация за младите се дължи на няколко фактора. От една страна, това е естественият стремеж на децата и младите да играят и изразходват физическа енергия. Това е основно забавление за децата, а организацията им предоставя чудесни възможности, осигурявайки им терени, игрища, уреди и учители, които да им показват правилата и техниките на новите спортове (в годините след войните освен гимнастически упражнения, в юнашките дружества се практикуват и различни лекоатлетически дисциплини – скокове, бягане, хвърляне на гюле, диск и др., бокс, вдигане на те-

жести, фехтовка, борба и модерните тогава спортове – баскетбол, волейбол, футбол, хазена, тенис, бейзбол)¹⁶. От друга страна, членовете на юнашките дружества носят привлекателни униформи. Юнашкото облекло се състои от калпак и куртка с екселбанти¹⁷ – нещо иначе недостижимо за много деца в онези години. Освен хубаво облекло, тези униформи представляват видим белег за принадлежността към определена група. Те изграждат съзнанието им за общност с децата на тяхната възраст, членове на юнашката организация от цялата страна, а и на онези от други държави по време на международните юнашки събори.

Не на последно място фактор за привличането на хиляди деца и младежи в организацията е активното участие на юнашките дружества в програмите на различни вечеринки – една от най-популярните за времето форма на развлечение. Наред с това те организират и самостоятелно юнашки вечери по различни поводи, където се изявяват физическите и артистичните възможности на децата. Пример за подобна литературно-музикална гимнастическа забава, организирана от юнашката група при Първа софийска мъжка гимназия, е отбелязан във вестник „Утро“. Тя се провежда сутринта в салона на ученическото кино. В програмата са включени музикални номера, хорово пеене, декламации, хуморески, пластични и свободни упражнения, изпълнени с пеене на български мелодии, казачок. Представят се пирамиди на двойна стълба, които илюстрират силата и ловкостта на участниците и „дават израз на хубавото и величествено-то“. Финалът е оставен за ръченицата, „изпъстрена с красиви и най-разнообразни фигури, изразителка на родното“¹⁸. Интересът към подобни инициативи сред обществото е голям. В хрониките на вестниците от различни градове се отбелязват препълнените салони и веселото прекарване на подобни забави¹⁹. Те представляват развлечение както за самите деца и младежи, така и за техните родители. „...Игрите удовлетворяват някаква неумолима потреба в детето, вечно подвижно и деятелно... Тези игри удовлетворяват и една жажда в родителите – да видят своите деца на сцената, да ги видят между другите, да ги сравнят“ – пише във видинския вестник „Бдин“.

В програмите на тези забави също ясно се очертава изтъкването на родното – често юнаците и юнакините играят облечени в национални костюми, пее се националният химн, а ръченицата е нещо, без което не минава нито една подобна забава²⁰. В обявата за организирането на новогодишната юнашка вечер от гимнастическото дружество „Приморски юнак“ в Бургас специално се изтъква, че се канят всички родолюбци да посетят юнашката вечеринка²¹. Тези вечеринки представляват и своеобразен начин за популяризиране на юнашкото дело в страната²².

Своеобразно забавление за юнаците предоставят и периодично организирани национални и международни събори. Първият подобен събор след войните е организиран през 1924 г. в София. Ето как събитието е отразено в бургаския вестник „Морска заря“: „От 7 часа града загърмя от множество и музи-

ка. От всички краища се стичаше народ към игрището. В 9 часа пристигна Н.В. Царят, всички министри, дипломати и други обществени лица. Тук личаха знамената на всички юнашки дружества. “Съборът е открит с водосвет и молебен, последвани от речи на царя и министрите. След това монархът прави преглед на редиците, посрещнат с викове „Ура“. Накрая юнаците манифестират, разпределени по области. Присъстващите на събора юнаци през тази година са 25 000 души, а гостите – около 10 000. От обяд до 19 ч вечерта се провеждат игри, а от 21 ч програмата продължава с вечерни игри специално осветени от прожектори²³. Това височайше внимание е показателно за очакванията, които държавата има към юнашката организация за прокарване на национално мотивирана политика в образованието и възпитанието на младежта. От друга страна, в тези години няма друга спортна организация, която да се похвали с такава масовост. Това се дължи до голяма степен и на факта, че, освен чисто спортни занимания, юнашката организация предоставя на своите членове и много други възможности за изява и забавления, както и възможности за контакти с деца от други градове и страни. Последното се реализира на международни събори, на които присъстват деца и младежи от почти всички славянски страни. По време на тези събори, както пишат съвременниците, София прилича на море от живописно облечени момци и моми²⁴. Забавление не само за участниците, но и за много граждани представлява тържественото посрещане на гостите на гарата и последвалите шествия на „Соколи“ и юнаци начело с музика по улиците на града. Вечер в чест на гостите домакинните уреждат и балове в Градското казино²⁵. Освен в България, подобни събори се уреждат и в други славянски държави, като последният е през 1942 г. в Битоля.

От изнесеното дотук е видно защо юнашката гимнастическа организация привлича толкова много младежи и девойки в своите редици. Съществуват обаче и други форми за практикуване на гимнастически и лекоатлетически занимания, особено за хората извън ученическа възраст. Това става както към различните спортни клубове, които се появяват в България, така и към армията. Така например преди футболния мач между България и Гърция през 1929 г. се организират дамски лекоатлетически състезания на представителки на три софийски отбора – „Славия“, „АС 23“ и „Спортклуб“, които са наблюдавани от хилядите запаленковци, дошли за футболния мач²⁶. Дори по-спонтанно организирани спортни надпревари като щафетното надбягване на площад „Христо Ботев“ във Враца, в което участват тимовете на спортен клуб „Орел-Чеган 30“, „Ботев“ и школната рота на 15-а ломска дружина, събират голяма публика. Принос за доброто настроение има и военната музика, която приветства победителите и ги повежда с манифестация към военния клуб, където са им връчени наградите²⁷.

Наред с развлекателните функции и удоволствието, което доставят спортните занимания, те са широко използвани и за други цели. Както вече бе споменато чрез юнашката организация държавата прокарва своята политика по

отношение на младежта. Естественият стремеж на младите към физически игри е използван и от работническите и комунистически организации. Още през 1902 г., за да не отива работническата младеж към дружествата „Юнак“, е създадено в Ючбунар първото работническо гимнастическо дружество „Борец“, скоро последвано от подобни и в други квартали на София. Те развиват освен физкултурна – и активна просветна дейност. Урежданите вечеринки и забави с художествени гимнастически упражнения, живи картини и други номера, винаги са предшествани от беседа по наболял обществен въпрос, изнасяна от някой партиен водач. След войните тази практика продължава и дори разширява обхвата си. Създават се нови гимнастически дружества като „Бездомнишки борец“ в Захарна фабрика (1919), които се включват в състава на Софийското комунистическо младежко дружество. За разлика от юнаците, членовете на тези дружества се отличават със своите червени блузи²⁸.

Независимо от паралелните цели, които си поставят част от тези организации, гимнастиката и лекоатлетическите игри се утвърждават като любим спорт на българската младеж от градовете и селата. Донякъде тук се наследява традицията от Възраждането, но тя се развива и реализира в нови организирани форми и в много по-широк мащаб. И макар в тази област спортът да запазва в голяма степен аматьорския си характер, той определено минава в нов етап от своето съществуване. От гледна точка на социалната диференциация може да се приеме, че гимнастиката е един от най-достъпните спортове, което се дължи до голяма степен и на юнашката организация, предоставяща възможност и на деца от бедни семейства да практикуват любимите физически игри. Още от началото на съществуването ѝ на момичетата и девойките е осигурен достъп и те стават равноправни членове на организацията. Разгледани така, юнашките дружества представляват едни от най-демократичните и отворени младежки организации в страната. Съществуването на организирани форми на физкултура съчетава най-пълно спорта с другите форми на развлечение. Това се наблюдава особено ясно при участието на гимнастическите дружества в програмите на различни вечеринки и други забави, нещо не особено характерно за другите видове спорт.

БОРБА

Друг спорт, известен на българите още в миналото, е борбата. След Освобождението и особено в годините след войните тя се развива не толкова като класическа спортна дисциплина, а по-скоро като атракция на циркови представления²⁹ и забава за зрителите по време на панаири, където почти не липсват борби. Това се отнася както за традиционните форми на панаири като тези за добитък, например, така и за новите – представляващи мострени занаятчийско-индустриални изложения³⁰. Това разкрива пренасянето на една стара българска традиция в новото време и адаптирането ѝ към новите условия. По-

казателно за последното е комерсиализирането и професионализирането на този спорт в България от края на XIX в., но особено в следвоенните години. Независимо дали става въпрос за цирковете, където борците изкарват чрез този спорт своята прехрана, или за панаири, където се състезават за някакви премии³¹, те един вид „продават своя труд“ за забавление на публиката. Професионална борба в тези години има предимно в цирка „пред една крайно пристрастена публика, която изпитваше голямо уважение към силния борец. Тази публика особено се екзалтиреше в редките случаи, когато наши борци трябваше да се срещат в София с чужди пехливани. Сякаш тогава се залагаше съдбата на всичко българско“ – пише в спомените си един съвременник³².

Още преди Първата световна война името на един българин се прославя по света. Това е Никола Петров, носител на титлата световен шампион по борба. От това гордостта на българите пораста, за него се носят истински легенди, а портретът му виси в много тогавашни заведения. В чест на Никола Петров е издадена цяла поредица „фотографски картини“ и пощенски картички. Името му е мит не само за България. Триумфалните му успехи завладяват Стария континент. Затова не е случайна появата на картичка с неговия лик, отпечатана през 1900 година в една от най-реномираните европейски печатници на Хамбург³³. След войните в столицата е организиран международен турнир по борба, на който се представят почти всички прочути тогава европейски борци. Интересът на публиката към това събитие е много голям и не оставя нито едно празно място в цирка, където се провежда турнира. Присъства, макар и само като зрител, и българската знаменитост Никола Петров. Други известни в тези години борци са Александър Добрич (брат на световноизвестния акробат Лазар Добрич) и Ненчо Цанков. Последният, за да събере повече публика, устроява борби, в които участва и съпругата му – „една масивна и не много млада жена, чийто портрет в трико на борец трябваше да осигури успеха на касата“³⁴.

Традиционният интерес на българите към борбата се засилва особено през 30-те години, когато друг българин се изявява като един от най-силните мъже на времето си. Това е всеизвестният Дан Колов, прославил името си и страната си по цял свят и предизвикал голямата гордост и обич на сънародниците си. За невидания дотогава в България интерес към подобни изяви разказва репортажът на вестник „Неделен дневник“, отразяващ срещата на Дан Колов и Петър Ферещанов през 1935 г. в София: „От седмица насам това е злостта на деня – въпросът, който вълнува почти цяла София... Рано още преди да почне борбата, хилядна публика изпълни улиците към игрище „Юнак“ – бързайки да заеме местата си. Никога, откакто съществува игрището, то не е виждало толкова много публика, която така търпеливо да чака под слънчевите лъчи започването на борбите. На всички очите са отправени към ринга, където ще си премерят силите двамата великани. Час преди да почнат борбите – игрището беше буквално почерняло от народ. Една публика от 30 000 души, а може би и повече чакаше реферската свирка да извести започването на борбата...“³⁵ Броят на зри-

телите – 30 000 души, при тогавашна тристахилядна София, говори сам по себе си за фурора, който предизвиква събитието. От друга страна, това показва и промененото отношение на българското градско общество към подобен тип спортни прояви, които разчупват ежедневно еднообразието и доставят определени емоции и забава на зрителите. Не на последно място тук се разкрива и постепенното превръщане на борбата от циркова атракция в спортна дисциплина с многобройни почитатели в България.

В лицето на Никола Петров и Дан Колов българите за първи път възприемат спортистите като народни герои, като идоли на хиляди хора. Спортният идол като категория, свързана с модерното възприемане на спорта в индустриални свят, е позната от години в Европа. В България обаче това е новост, появила се в началото на XX в. и добила популярност особено в годините между двете световни войни. За възприемането на Дан Колов като герой говори фактът, че портретът му виси на стената във всяка квартална кръчма. Дори само като рефер, както е при американските борби, устроени от габровския спортен клуб „Чардафон“, името му привлича многобройна публика³⁶. Тази нова за България тенденция се пренася и в други спортни дисциплини. С популяризирането на футбола и първите му по-сериозни успехи футболните отбори също започват да бъдат възприемани като спортни идоли, но в своята цялост, а не като отделни играчи³⁷.

Поради самата си същност – не толкова като активно спортуване и директно участие, а като зрителски интерес – борбата дава възможност на много широк във възрастов и социален план кръг от любители да намерят определено удоволствие и развлечение в този вид спорт.

ЕЗДА

Не такова е положението с друг, познат още от миналото спорт – ездата. Както вече бе споменато, надбягвания с коне са познати на българите от стари времена, а някои от тях са включени и в традиционната празнично-обредна система. След Освобождението, както и много други традиционни форми, конните надбягвания в този си вид загубват постепенно обредното си значение и остават да битуват предимно сред селското население или сред по-ниските социални категории. Още от 80-те години на XIX в. ездата се развива в градска среда като спорт на младежта от „отбраното общество“³⁸. Към тях се включват и офицерите от действащата армия, по чиято инициатива през 1914 г. е създаден българският „Жокей клуб“. И макар че в неговия устав е отбелязано, че целта на клуба е да „развива сред българските граждани любов към конния спорт и да съдейства за развитието на коневъдството в страната“, както и че за редовни членове могат да бъдат приети освен офицерите от действащата армия, и всички граждани³⁹, през целия период на своето съществуване това си остава един елитарен и сравнително затворен клуб.

Въпреки че голяма част от българските граждани нямат възможност да практикуват конния спорт, най-вече поради финансови причини, много от тях проявяват интерес към него. Както отбелязва един съвременник, „по интерес сред публиката, това бе втората спортна дисциплина след футбола“⁴⁰. Тази популярност се дължи както на престижността на този спорт, така и на неговия състезателен дух и хазартен привкус. Още преди построяването на Хиподрома в София се устройват конни състезания при трети гараж на Княжевското шосе, където в неделен ден ходят много „дами от обществото“ да покажат новите си тоалети⁴¹. Освен тях присъстват и хора от други социални категории, често любители на риска и хазарта, които изпитват късмета си при тези надбягвания. За първи път на подобни състезания се въвежда т. нар. конски тотализатор – за залагане и предричане на победата на определен кон или ездач⁴². Тук се разкрива още една, непозната дотогава в България страна от спортните емоции – хазартната тръпка. Това не означава, че хазартните игри са непознати за българите от традиционното общество, но поради нищожната стойност на залаганията (орехи, копчета) и малкия брой на подобните игри, те нямат толкова голямо обществено значение, както в годините след Освобождението. Тогава хазартната страст се разпространява лавинообразно и обхваща значителна част от българското общество. Дори дами от висшето общество и младежи в ученическа възраст се поддават на тази мания⁴³. Конните залагания представляват само една страна от това социокултурно явление, имащо важно значение за българското общество в разглеждания период. До голяма степен това обяснява и големия интерес на българите към конните състезания в тези години, интерес, който в следващия етап от развитието на България значително намалява.

Зрителският интерес дава тласък в развитието на конния спорт в страната. Тогавашните ездачи са общоизвестни, а някои от тях се прославят и с международни победи. Най-запалилите почитатели знаят дори родословието на участващите в надпреварата коне⁴⁴. В някои градове на страната се построяват специално за целта и хиподруми, макар често те да представляват просто малко подобрени терени за надбягване, с паянтова конюшня за десетина коня и „ложа“, която въпреки претенциозното си име е само дървен навес, побиращ около 200 души⁴⁵. В почти всеки град, където има конни полкове, дори и да няма подобни съоръжения, се организират конни състезания и има поделения на българския „Жокей клуб“⁴⁶. За интереса към подобни състезания в един провинциален град свидетелства дописка във вестник „Морска заря“: „Четвърти конен полк в Ямбол устрой големи конни състезания, които бяха масово посетени. Плаца „Елвира“ едва побираше посетителите. Самите игри бяха много успешни. Свободните упражнения и волтижировката бяха отлично изпълнени... Тия състезания бяха един истински спортен празник за града.“⁴⁷ Последните думи сами по себе си са показателни за това, че подобни спортни надпревари представляват едно интересно развлечение за гражданите от всички съсловия, независимо че като цяло практикуването на конния спорт остава свързано главно с елитарните кръгове.

Дори и да не носят предишното значение, конни надбягвания се устройват на Тодоровден и в големите градове. Подобен пример откриваме в Пловдив през 1931 г., когато местното дружество „Ездач“ организира големи конни надбягвания за празника с парични и предметни награди⁴⁸. Традиционното обредно значение обаче вече отстъпва на развлекателната и зрелищната същност на надпреварата, а освен това има в известна степен и комерсиален характер.

Забавления, свързани с умелата езда, предлагат и гостуващи групи. Така например през 1924 г. в Бургас истинска атракция за зрителите доставя джигитовката – игра на коне, изнесена от „група кубански казаци, синове на руски герои пострадали за освобождението на България“. Приходът от това развлечение е предоставен на българските инвалиди от войните. Казаците отправят и своеобразно предизвикателство към българските кавалеристи, поканвайки ги да се състезават в играта с коне. За победителя е отредена внушителната за времето сума от 20 000 лв., което допълнително засилва интереса към демонстрациите.

За развлекателната страна на този тип забавления, макар и без пряко отношение към спорта, допринася и дейността на секциите на българския „Жокей клуб“. Наред със спортната работа, отнасяща се до организирането на състезания, поддържане и обучение на конете и т. н., този клуб урежда и редица тържества, балове, чайове, концерти и други забавления. Тук обаче проличава особено ярко социалната затвореност на организацията. В протокол от заседание на „Жокей клуба“ от 1919 г. е отбелязано, че „управителният комитет може да устройва концерти и забавления само за членовете на дружеството и техните гости в полза на дружеството“⁴⁹. В организирането на подобни мероприятия активна роля играе Дамският комитет към „Жокей клуба“.

Макар да съществуват дамски комитети към много от секциите на „Жокей клуба“, жените не са допускани за редовни членове на дружеството. Интересен е фактът, че в първоначалния вариант на проектоустава жените са представлявали равноправни членове на дружеството, но с резолюция на военния министър това право им е отнето⁵⁰. Тези данни свидетелстват за все още неравното положение на жената в българското общество дори и в тези елитарни среди, но наред с това и на тенденции, оформящи промените в това отношение. На жената се предоставя главно грижата за уредбата на традиционните чайове с танци, бюфета и други организационни въпроси от този род.

ЛОВ

Ловът е друго занимание, познато на българите от дълбока древност. В традиционното общество той продължава да битува, макар и не като съществена част за осигуряване на прехраната. След Освобождението вече по-скоро като спорт и елитарно забавление, той се разпространява сред дворцовите и дипломатическите среди. Първият ловен кръжок е основан още през 1884 г. в Търно-

во от пребиваващи там чехи и местната интелигенция. От 1895 г. започва да излиза специализирано списание „Ловец“. Постепенно в много градове на страната възникват ловни дружини, обединени по-късно в Българска народна ловно-стрелческа организация „Сокол“⁵¹. През 1932 г. в страната има 145 ловни дружества, които обединяват 26 021 редови и 193 спомагателни членове. Самият монарх Борис III е запален ловец, чийто любим лов е стрелбата по глухари. В ловните си експедиции той често е придружаван от проф. Ал. Балабанов и Елин Пелин⁵².

Организиран се даже ловни състезания. Традиционните състезания на Габровското ловно дружество например се изразяват в стрелба по асфалтови гълъби, заек и сърна⁵³. Като изключим тези състезания, ловът не е от спортовете с публика. Той обаче предоставя развлечения не само за практикуващите го. Това се дължи на модерната в онези години практика различните дружества и организации да уреждат срещи и вечеринки по най-различни поводи. Своеобразна отлика на ловните вечеринки е организиране на томболи за убития от членовете на дружинката дивеч⁵⁴. Други типични само за ловците и техните забави развлечения са салонната състезателна стрелба⁵⁵, надлъгването с остроумни ловджийски лъжи⁵⁶, наддаването за препарирани птици и различни ловни материали и т. н. Най-представителни и посещавани са ловните вечеринки в столицата, посветени на рождения ден на цар Борис⁵⁷. Така един сравнително ограничен спорт като лова успява да се превърне в тези години в развлечение не само за занимаващите се конкретно с него, които представляват относително малка част от българското градско общество, но и за много по-широк кръг граждани, адаптирайки своите специфични особености към модерните за времето форми на забавление.

ПЛУВАНЕ

На по-различна основа се развива друг спорт, познат на българите още от Възраждането – плуването. Независимо че България е страна, граничеща с море, а в миналото и с няколко морета, че има сравнително богата речна система, българите като цяло се страхуват от водата и относително малка част от тях умеят да плуват. Тази особеност се отразява и върху развитието на водните спортове в страната след Освобождението. Най-общо появата и популяризирането на тези спортове в България се свързва с военноморското дело. Важна роля за популяризирането на тези спортни дисциплини изиграва и създаденият от група офицери от флота през 1920 г. Български народен морски сговор. Още от края на XIX в. в Русе се появява яхтклуб, провеждат се занятия по гребане на лодки с гребла и паруси, а в началото на XX в. любители на водните спортове от крайморските градове започват да развиват и ветроходство. След Първата световна война в България се популяризират и някои други спортове, свързани с водата, като скокове във вода, кану-каяк, водна топка⁵⁸. Повечето

от тези спортове са свързани с определени условия (достатъчно голяма водна площ, подходящо време, скъпо оборудване и т. н.) и са с доста ограничен мащаб на разпространение сред българите. Затова тук ще бъде разгледано единствено плуването като воден спорт с най-много почитатели и с най-голямо значение като развлечение за гражданите.

Още в миналото, в летните горещини хората, но най-вече децата се къпели и играели в близките реки и вади. Много от тях продължават да се забавляват така и през разглеждания период, но вече се появяват главно в големите градове и обществени къпални. Те са нещо ново за българското общество и предполагат различен тип удоволствие, свързано с водата. Това не е просто място за разхлаждане в летните дни, но и тип съоръжение, отнесено към модерния начин на живот в града. Първата студена къпалня в София е открита през 1880 г. край Вайсовата воденица. Любопитно е описанието на тържественото откриване и поведението на присъстващите. „Тържеството станало в присъствието на княз Батенберг и министрите... Но кой ще е първият герой, който ще се потопи в студената вода? Изпъчил гърди и пляснал във водата слугата на австрийския консул Кевенхюлер – внушителният Мита, един сърбин с рошави бакенбарди, на служба в миналото при сръбския крал Милан. Друг скоро не последвал скока на Мита, който за геройството си получил букет. Князът се сбогувал, яхнал коня и си тръгнал. Още не били се разнесли облачетата прахоляк от копитата на коня му и всички министри се нацамбуркали във водата. Започнали весело да се боричкат, да крякат като жаби...“⁵⁹ Въпреки това началото не е особено успешно и къпалнята скоро е закрыта поради липса на посетители. Единствените, които я посещават в тези години, са дипломати, служители по консулствата и неколцина министри. Жени почти не се мяркат, независимо че басейнът работи сутрин „за дамите, а следобед – за господата“⁶⁰.

Едва десетина години след Първата световна война нещата потръгват. Тогава излизат на мода придобиването на тен и представата за полезността от излагането на слънце. Освен морето, което българинът вече възприема не само като красив пейзаж или свързано и със здравословния въздух, но и други водни пространства започват да се използват за къпане. Русенци си устройват плаж на един от островите край града, софийското население пък посещава плажа на Синия вир край р. Искър⁶¹. Единственото място тогава, където столичани могат да се научат да плуват, е студената плавалня в Централната баня. Особено от средата на 20-те години, когато „се създаде навик да се ходи на морски бани, много хора научили елементарно плуване в басейна на софийската баня, се оказаха подготвени да плуват и в морето“⁶². Интересът на българите към подобно прекарване на летните дни дава тласък във възстановяването на идеята за изкуствените модерно устроени басейни на територията на града.

В началото на 30-те години в София е създаден открит летен басейн, наречен „Диана-бад“, или както го наричат съвременниците „изкуствената Варна“. „Докаран от нейде пясък, насила насадени дървета, всичко мирише на ново, на

боя. Водата е кладенчева и змийски студена. Плажът е, разбира се, смесен и добро средство за рекламиране на телесните достойнства.“⁶³ Ето какво представлява басейнът в първите години. Макар че относителните цифри (16 000 посетители за 1937 г.) не показват масова посещаемост, според спомените на друг съвременник на „Диана“ постоянно има хора – от късна пролет до късна есен, които се къпят с удоволствие под звуците на непрекъснато звучаща музика“⁶⁴. Откритата няколко години по-късно къпалня „Мария Луиза“ в Борисовата градина привлича голяма част от посетителите на „Диана“, а и нови поради по-голямата близост до центъра на града и повечето възможности за развлечения, които предоставя. Освен че е доста по-голяма, новата къпалня разполага с ресторант и дансинг за вечерно време. Басейнът „Мария Луиза“ за кратко време се превръща в любимо място за срещи на младежите. Те ходят там масово и заради удоволствието и предизвикателството да скачат от кулата. Немалка роля за привлекателността на къпалнята изиграва и нейният ресторант. „Там при консумацията на една единствена халба бира, без никакви кисели физиономии от страна на келнерите или на когото и да било, човек можеше да си потанцува спокойно цялата вечер със своето момиче.“⁶⁵ Така плуването като удоволствие започва да се съчетава и с ред други забавления. Това е тенденция, която се наблюдава не само в София, но и в други градове и особено във Варна – най-големият български курорт. В средата на 20-те там се изграждат нови морски бани, урежда се училище за обучение по плуване, създава се яхтклуб, който предоставя възможност на желаещите да упражняват този спорт, а разходките с лодки са едни от най-предпочитаните развлечения от летовниците. По време на морските тържества, каквото е например това на съюза „Морски техник“ (на завършилите морски специални технически школи при флота на Негово Величество), се организират дори състезания пред Централните бани по гребане с големи лодки и русалки, по плуване и ветроходство“⁶⁶. В крайдунавските градове също се провеждат плувни състезания. През 1937 г. например са организирани областни състезания по плуване между Видин и Лом“⁶⁷.

Така през втората половина на 20-те и особено през 30-те години на XX в. водните спортове и най-вече плуването се утвърждават като важна част от прекарването на свободното време на гражданите през летните дни. За популярността на това забавление свидетелстват и статистическите данни за броя на посетителите на софийската къпалня „Мария Луиза“ в края на 30-те – началото на 40-те години. През 1939 г. те са 161 176, а през 1942 г. нарастват на 224 506 души. Интересно е, че в тези години се увеличава значително и броят на жените, посещаващи подобни басейни. За същата къпалня те представляват около 36% от общото число на посетителите“⁶⁸. Тези данни разкриват промените, които настъпват в българското градско общество по отношение на жената, нейната изява и свобода. Ако към тези числа се добавят и посетителите на другите къпални в София, както и от плажовете край Искъра (често пъти импровизирани и неуредени, но изпълняващи същата функция), може да се прие-

ме, че това е едно от най-масовите развлечения през летния сезон, свързани със спорта на софийското население. Дори и не в такъв мащаб интересът към плуването и плажовете в тези години се разпространява и в други градове на страната. Това важи особено за градовете, имащи в близост естествени водни площи. От гледна точка на възрастта плуването и посещението на плажовете и басейните е приоритет на младите хора. Те популяризират и утвърждават къпалните и плажовете като места за развлечения, ухажвания, флиртове и осъществяване на социални контакти. На тях се дължи и превръщането на плуването от забавление предимно на хората от елита и интелигенцията в развлечение за широки социални кръгове.

ЗИМНИ СПОРТОВЕ

В противовес на това лятно развлечение – плуването, след Освобождението българите се запознават и с типични зимни спортове, които им доставят не по-малко удоволствие. Най-общо, според вида на уредите, те могат да бъдат разделени в три групи: пързаляне с шейни, пързаляне със зимни кънки и пързаляне със ски.

Пързалянето с шейни или някакви други подобни съоръжения е известно отдавна. И в тези години това остава едно от любимите зимни забавления главно за децата от всички градове и села на страната. Дори в София, най-модерният и най-гъсто застроен тогава град, децата намират места, където да се пързаят. Това са различни стръмни улици като тези около Семинарията и на Редута, както и край „Звездоброя“⁶⁹. В това време автомобилите все още не са превзели напълно уличните платна и там остава място за малчуганите да практикуват любимото си развлечение през зимата.

По-различно е положението с другите два зимни спорта. Те изискват определени уреди (кънки или ски) и специално пригодени за целта терени. Това само по себе си е предпоставка за по-ограниченото разпространение на тези спортове. Пързалянето с примитивни кънки от кости или дърво е било познато на българите от незапомнени времена. Като развлечение и модерен спорт, със специално направени кънки и пързалки обаче той се появява след Освобождението. Проявите на изкусно пързаляне по този начин също се свързват с чужденци, пребиваващи в България. Ентусиасти чиновници от Хиршовата компания, параходните агенции и руски дипломати и офицери пренасят в страната това популярно в Европа развлечение. Те започват да си устройват кънки-вечери, на които валсват по двойки и изпълняват сложни стъпки и фигури. Дипломатическият корпус дори си създава „Кънки клуб“ през 1883 г. и пързалка, наречена „хързалище“. Тя се намира край Цариградското шосе на една мочурлива ливада, замръзваща през зимата и оградена с дървена ограда⁷⁰. В тези години, когато дори столицата може да предложи твърде малко развлечения, софийският елит превръща пързалянето с кънки в истинско забавление, съче-

тавайки го и с други развлекателни форми. Така например през 1884 г. самият княз Батенберг открива на хързалището „Венецианска вечер“, на която хайлайфът се забавлява, танцувайки на леда⁷¹. Дори в обикновените неделни дни на тази пързалка свири военната духовна музика.

Скоро обаче, още в края на 80-те години на XIX в. това развлечение на елита бързо разширява социалния си обхват. Редом с пързалката на избраното общество, възникват и други, на които се пързят по всички правила на кьнки-спорта не само младежи, но и възрастни, които не принадлежат към хайлайфа⁷². В началото на XX в. софийската пързалка се мести върху езерото Ариана в Борисовата градина, където остава до края на разглеждания период. Езерото и едноименното заведение до него се превръщат в любими за софийското гражданство. За популярността на „Ариана“ допринася и целогодишното функциониране. През лятото езерото представлява идеално кътче за отмора, а музиката, която неспирно звучи от двата високоговорителя на заведението, доставя немалко удоволствие и на многобройните безплатни слушатели по пейките наоколо. В летните вечери „Ариана“ предоставя чудесни забавления на посетителите, които танцуват на лятната тераса с дансинг „сред носещата се от езерото приятна хладина“. През зимата заведението и езерото стават царство за софийските кьнкьори. „С идването на зимата и леда музиката във високоговорителите на Ариана се сменяше. Вместо тангата, слоуфоксите или английските валсове почваха да звучат характерните за всяка зимна пързалка от подобен вид в света мелодии „Куку валс“, „Кьнкьорите“ и изобщо цялата онази музика, която беше подходяща за танците върху леда“ – разказва Драган Тенев в спомените си за София от 30-те години. Тогава макар не всички да са майстори кьнкьори, пързалката привлича тълпи от ученици, деца и възрастни хора, които истински се забавляват и изпитват „удоволствие от приятния танц върху гладката повърхност на леда“⁷³.

В средата на 30-те години поради големия интерес към зимното развлечение в столицата е открита още една пързалка – на игрище „Юнак“. За това, което изпитват кьнкьорите на тези зимни фиести, разбираме от спомените на друг стар софиянец. „Зимно време заледеното игрище на „Юнак“ предлагаше любима атракция на столичани: пред погледа на многобройни зрители, особено в празничните дни, на музикалния фон на модни шлагери ние, кьнкьорите, демонстрирахме високото си изкуство на леда... Мнозина се познавахме, чувствахме се едно голямо семейство, кимахме си като близки, обменяхме опит... Катаехме се и на двойки с кръстосани пред нас ръце (двойка не означаваше непременно, че другият до теб е момиче)... Когато все пак премръзвахме, влизахме вътре за десетина минути да се посгреем, пиехме чай с лимоново резенче, насядали около бумтящата печка – варел.“ Зимните пързалки предоставят на младите и чудесни възможности за ухажване и запознанства. Умелият кьнкьор спира с рязък наклон, така че да обсипе с ледени пръски краката на някое хубаво момиче. Това представлява най-често използваната, позволената фор-

ма на ухажване, а също така е израз на мъжественост. Възможности за сближаване дават и минутите край печката, когато „по някаква случайност“ сред насядалите да се топят момчето се оказва до предпочитаното момиче⁷⁴.

Така това развлечение, започнало като елитарно, бързо става популярно и обичано от много граждани, независимо от възрастта, пола и социалното им положение. Дори тези, които нямат пари да си платят входната такса, могат просто да погледат или да отидат да се пързаят върху залезената повърхност на някоя река или мочурлива ливада. Съчетаването на спортното занимание с хубавата модерна музика и възможностите за общуване с други хора на подходящата възраст превръщат зимното пързаяне в истинско развлечение за мнозина граждани. Не само в столицата, но и в други градове на страната зимните пързалки се оформят като едно от малкото забавления на открито през зимния сезон, привличащи както млади, така и стари.

Друг зимен спорт, който представлява развлечение за много граждани, е ски спортът. За разлика от кънките, които се разпространяват още в края на XIX в., скиите стават масово практикувано спортно забавление едва след войните⁷⁵. Наистина още след Освобождението някои чужденци внасят в страната ски за собствени нужди, но този спорт не успява да се наложи сред българското градско население до войните. За популяризирането на скиите в България важна роля изиграват българските студенти, учещи в Западна Европа⁷⁶. В тези години, когато туризмът вече се е превърнал във важна част от отдиха и развлеченията на много граждани, ски спортът донякъде се развива като негов зимен вариант. Разликата за София например е в това, че докато за туризъм столичани предпочитат Витоша, то в люлка на ски спорта се превръща планината Люлин. Преди да се изкачат в планините обаче, софиянци опитват новия спорт по стръмните крайгорски пътеки на Борисовата градина, край лагера на дъновистите и до околновръстната жп линия⁷⁷. И все пак средище за скиорите представляват поляните около манастира „Св. Крал“ на Люлин, където през декември Българският ски клуб официално открива зимния спортен сезон. В самия манастир са уредени две топли стаи, където скиорите могат да се приютят и нахранят. Заслуга на ски клуба е и направата на трамплин за ски скокове до 50 метра⁷⁸. Само за десетина години броят на скиорите в столицата нараства многократно. Докато през 1929 г. броят им при откриването на сезона на Люлин е около 300 души, през 1939 г. пързаящите се в неделните дни по люлинските склонове са вече около 30 000⁷⁹. Част от скиорите, главно „майсторите“, предпочитат за това свое забавление и по-трудните писти на Витоша⁸⁰. Драган Тенев споделя в спомените си за пързаянето по витошките писти следното: „Изкачвахме по стръмния скат на Стената и от там се спускахме „шус“ към борове до Мечите поляни или до самата хижа (Алеко), откъдето съученичките ни гледаха колко сме смели и как спираме в пределна близост до дебелия стебла на борове, обсипвайки ги със сняг при „християните“, които прaxeхме...“⁸¹

Не само в София, но и в други градове, които се намират в близост до под-

ходящи за ски планини, този тип развлечения бързо набира скорост. Роля за популяризирането на ски спорта в провинцията изиграват и демонстрациите на скиори от столицата. Тези демонстрации представляват истинска атракция за местното население и дават тласък в реализирането на подобни инициативи и на местна почва⁸². Така например врачанското туристическо дружество „Веслец“ в края на 20-те години решава „през лятото с трудовата повинност на своите членове да построи един модерен люш (пързалка – б. м., Б. Г.) по образеца на европейските такива, който ще почва от Туристическия дом, с цел за създаване приходи за Дома“⁸³. За набиране средства за построяването на люша се урежда дори лотария, а в местния вестник се води голяма агитация сред гражданите да подкрепят това „родолюбиво дело“ и „локалния патриотизъм“⁸⁴.

В България като планинска страна, макар и започнал по-късно, ски спортът добива голяма популярност и става любимо зимно забавление за мнозина в празничните и неделните дни. Това е спортно развлечение, практикувано предимно от младите хора. Ските са един от спортовете, в който активно се включват момичета и млади жени⁸⁵. Те не отстъпват по майсторство на останалите. В резултат на нарасналия интерес към ски спорта през 1933 г. се създава Български съюз за ски.

КОЛОЕЗДЕНЕ

Голяма масовост и разпространение в тези години има велосипедът. Един от първите велосипеди, появили се в България, представлява голямо колело с около два метра диаметър, което пази равновесие благодарение на прикрепено зад него друго, по-малко колело с около 30 см диаметър. Върху дъгообразния лост, който съединява двете различни колела е поставено примитивно седалище. За да се седне на него, трябва да се скочи на високо. Велосипедистът стърчи като покачен на кула и паданията от него са доста чести. Колелата му са от твърда червена гума, а бързината, с която те се движат, е твърде малка⁸⁶.

Скоро обаче се появяват велосипедите с еднакви колела и те бързо се разпространяват. Още през 1888 г. група чужденци и европейци се българи (16 души) създават Софийски бициклетен клуб. В началото на XX в. и в други градове на страната (Варна, Враца, Елена, Дупница, Тетевен и др.) се появяват подобни клубове, а през 1902 г. се създава Български колоездачен съюз⁸⁷. От 1907 г. и към армията се уреждат колоездачни роти⁸⁸. Колоездачните клубове имат даже униформи. Така например членовете на софийския клуб носят униформи от тънък бозов плат, панталон-гольф и каскет от същия плат⁸⁹. Колоездачите от Дупница пък се отличават с белите си фланелки, каскети и триколюрни ленти⁹⁰. Интересът на гражданите към велосипедните надбягвания е голям и това допринася за сравнително бързото изграждане на колодруми в много градове на страната – София, Варна, Пловдив, Сливен, Габрово и т. н. Откритият през 1910 г. колодрум във Варна става център на спортните изяви не само на

колоездачите, но и на гимнастици, атлети и др.⁹¹ Пловдивският колодрум е едно от местата, които привличат посетителите в неделните и празничните дни в Пепиниерата, сред която е разположен⁹². Дори там, където няма специално построени колодруми, а само писта за игри и надбягвания, състезанията на колоездачите са посещавани масово от гражданите и на тях се създава истинско празнично настроение⁹³.

Колоездачните надпревари се превръщат в едно предпочитано от гражданите спортно развлечение особено в следвоенните години, когато колоезденето добива определено спортна насоченост. Организиран се дори национални колоездачни събори (първият е в Сливен преди войните), където се определя дружество национален първенец на няколко вида спортни надпревари – 50 км на шосе, надбягване на писта, дава се дори награда „за ловкост“⁹⁴. Особено тържествен е VIII колоездачен събор през 1920 г. във Варна. Всичко започва с молебен пред съборната църква, откъдето колоездачите от местното дружество с музика и в строй потеглят към колодрума. Провеждат се надбягвания за съюзен знаменосец, състезания на колодрума, а после варненските колоездачи начело с военна музика посрещат на гарата пристигащите от цялата страна колоездачи за събора. На следващия ден започват същинските състезания. На колодрума присъстват хиляди зрители, сред които е и самият цар в специална ложа. Игрите започват с феерично дефилиране на всички представени в царството колоездачни дружества, последвани от изграждане на пирамиди и демонстриране на ловкости на колело. Организиран се дори надбягвания с колела от тежки колоездачи (наградата е взета от 106-килограмов състезател). Вечерта колоездачите имат среща в казино „Палас“, а на другия ден се провеждат юношески и женски надбягвания. На третия ден е определен колоездачът шампион на България, който е носен на ръце и акламиран дълго от публиката. Интересът към тези игри е толкова голям, че те дори са заснети на филм – нещо все още твърде рядко в онези години⁹⁵.

Както и автомобилните дружества, колоездачите също имат свой патронен празник. Така например колоездачно дружество „Стрела“ в гр. Елена по случай патронния си празник дава голямо едnodневно тържество, на което кани всички граждани и гражданки. В определения ден след църковен отпуск се освещава знамето на дружеството, а следобед колоездачите манифестират тържествено из града. После следва най-интересната част – надбягване за знаменосец на дружеството, съпроводено с много емоции и забавления за зрителите. Накрая всичко завършва с народни хора. Вечерта пък е организирана танцувална вечеринка, на която гражданите също са поканени⁹⁶.

Така едни същински спортни занимания се превръщат в истински празник и развлечение за много граждани. В някои случаи подобни забавления като вечеринките, устроени от колоездачни дружества, са използвани и с конкретни цели за набиране на средства за самите клубове или за построяване на колодруми. Сливенското колоездачно дружество „Хаджи Димитър“ чрез прихода от

волните пожертвования за входа на устроената от него вечеринка събира необходимите средства за ограждане на колодрума в градската градина. Интересът на публиката в този случай е осигурен от уникалното колоездачно надбягване на сцената на театралния салон⁹⁷. Подобно на ловците, юнаците и други такива организации, колоездачите се стремят да внесат някакво оригинално и характерно за техните занимания забавление, с което да изтъкнат своята индивидуалност и да внесат разнообразие в тези типични за времето форми на развлечение. Понякога в своите вечеринки колоездачите демонстрират и завидни творчески и артистични способности. Освен различните литературно-музикални номера, тетевенското колоездачно дружество „Витска стрела“ например често представя на почитателите си и различни театрални пиеси⁹⁸.

Освен този тип забавление, колоезденето доставя истинско удоволствие и на самите собственици на велосипеди. Наред с надбягванията, в които те пряко мерят своите сили и възможности, велосипедите доставят удоволствие и когато се използват просто за разходка. Много врачанци например по време на празничните разходки към Вратцата освен пеш, излизат и с велосипеди⁹⁹, а русенското съюзно колоездачно дружество организира колоездачни излети, на които всеки е „с форма“ и естествено с колело¹⁰⁰.

В разглеждания период колоезденето има доста последователи в България. Както отбелязва Петър Мирчев, „велосипедите бяха много повече от сега“¹⁰¹. Тъй като в тези години автомобилите са малко и придвижването е сравнително трудно, а градовете вече заемат доста големи територии, трудни за извървяване пеша, много граждани използват велосипеда за транспортно средство за придвижване в града по работа или за удоволствие. Дори и за тези, които нямат собствени, колоезденето предоставя определени забавления и емоции, свързани с често организираните надпревари.

АВТОМОБИЛИЗЪМ

Друго занимание, което обаче години наред си остава единствено мъжко, са автомобилните състезания. Преди да стигне до тях, българинът преминава дълги години недоверие, подозрителност и страх от автомобила. Първият автомобил или както тогава го наричат „файтонът без коне“ се появява в България в края на XIX в. Той предизвиква любопитството на столичани и безпокойството на файтонджиите да не би тази „дьяволска кола“ да им вземе хляба. Успехът на тази първа кола обаче е нищожен. „Пусната в движение на гарата, дяволската кола едва можа да стигне до площад „Св. Неделя“ и моторът ѝ спря. Два дни механиците работиха над нея. Най-сетне тя тръгна, но на улица „Солунска“ моторът отново спря. На това място колата други два дни събираше любопитните. Ново тръгване, за да спре за трети път към улица „Неофит Рилски“... После тя изчезна и никой не я видя повече.“¹⁰² Независимо от този провал, в началото на XX в. автомобилът започва да се появява из улиците и на

българските градове, като в първите години това са единични бройки, притежание на Военното министерство, на княза или на някой богат търговец¹⁰³, но в годините на Първата световна война и по-късно вече в изобилие се появяват серийните коли. Гражданите започват да привикват все повече с бензиновата миризма, бръмченето на мотора и звука на клаксона.

След войните се създават дори автомобилни шофьорски дружества в различни градове на страната¹⁰⁴. По модела на старите занаятчийски еснафи тези дружества си избират светец-покровител (св. Спас) и честват свой патронен празник. При честването на тези патронни празници се следва стриктно традицията с отслужването на молебен и манифестации из улиците на обкичени със зеленина и цветя коли. Новото е организирането на надбягвания за дружествен знаменосец¹⁰⁵. Почти едновременно с появата на повече автомобили в страната започва и организирането на състезания. За една от първите подобни надпревари разказва Петър Мирчев. „Да трещи по улиците автомобил бе нещо рядко... Спомням си, че Иванчо спечели едно от първите автомобилни състезания в София. Виждам го пред днешната турска легация на бул. „Руски“ със светнало лице на победител как маха на неколцината любопитни по тротоара. В това състезание, което бе до четвъртия километър по Цариградското шосе и обратно, взеха участие не повече от 4–5 автомобиля.“¹⁰⁶ Камерното участие в такива надпревари се запазва дори и през 30-те години, особено в провинциалните градове. Показателен пример е надбягването за дружествен знаменосец по случай патронния празник във Враца през 1930 г., когато в 20-километровото състезание по шосето Враца – Мездра участват само два автомобиля „Форд“¹⁰⁷. Все пак в тези години се организират и големи автомобилни състезания, и то с международно участие. През 1935 г. например в България гостува Югославският автомобилен клуб и се устройва състезание за бързина между Белград и София, в което участват десет коли. От тях обаче само една е управлявана от българин¹⁰⁸. Въпреки относително големите средства и трудното поддържане на автомобил в тези години, макар и бавно броят на колите и автомобилистите в страната постоянно се увеличава.

ТЕНИС

Освен тези спортове, в България започва практикуването и на други, които обаче не успяват да получат достатъчно широко разпространение сред населението. Така е например с тениса, който се появява в страната още в края на XIX в. като спортно развлечение за елита. През 1896 г. е създаден Софийският тенис клуб, наричан и Дипломатически¹⁰⁹. Самото му название показва, че това е спорт, практикуван предимно от чужденци и някои представители на българския политически и икономически елит и като цяло остава недостъпен за широките кръгове. Наистина след войните към различни спортни клубове и към някои от дружествата „Юнак“ започва изграждането на секции по тенис, които се

обединяват през 1930 г. в Българска тенис федерация¹¹⁰, но дори тогава тенисът не успява да добие популярност сред населението. Той си остава привилегия на дипломатите и консулите, както и на малък кръг техни български приятели. Дори пазарното име на тенис топката в тези години е „консулска топка“¹¹¹.

В този период тенисът не може да привлече много почитатели в България дори само като зрители. Даже в градове, където има изградени кортове (като в Габрово), те са изоставени поради липса на играчи¹¹². Освен в столицата, само в големи градове като Пловдив и Варна този спорт има поклонници. В Пловдив тенис кортовете са разположени в Пепиниерата¹¹³. Най-много тенис игрища има във Варна, която като морски курорт привлича елита на страната. Вестник „Варненска поща“ съобщава за откриването на едно такова игрище, където се дават топки и ракети под наем и има бюфет с прохладни напитки. Игрището е отворено ежедневно от 6 часа сутринта до 21 часа вечер¹¹⁴. Освен обществени кортове във Варна има и няколко корта при частните вили. Като цяло тенисът в България в този период си остава елитарно спортно развлечение.

ВОЛЕЙБОЛ И БАСКЕТБОЛ

Други нови за България спортове като волейболът и баскетболът идват едва след Първата световна война и бавно печелят свои привърженици. Баскетболът например първоначално е възприеман като игра само за жени. Те излизат на състезания с широки плисирани шорти¹¹⁵ или с дълги поли, с шапки и обути със сандали. В отборите се включват главно жени от интелигенцията. Например в дамския баскетболен отбор на „Левски“, създаден през 1918 г., играят балерина, пианистка, лекарка и т. н.¹¹⁶ Към средата на 20-те години и мъжете се включват към този спорт, но едва в началото на третото десетилетие на XX в. мъжкият баскетбол става по-масов и популярен¹¹⁷.

Друг модерен спорт – волейболът, за пръв път е демонстриран в България в началото на 20-те години, когато са създадени и първите отбори¹¹⁸. В София първите любители на волейбола се събират да играят на Скаутското игрище в Борисовата градина. Пак там, но на игрище „Левски“, което е доста мизерно, с прости дървени скамейки, телена и дървена ограда, в южния двор, на съвсем примитивни „кортове“ също се играят волейболни мачове¹¹⁹. Динамичната и красива игра бързо намира почитатели в страната и става популярен и обичан спорт¹²⁰. Понякога волейболни мачове се организират по време на тържествените откривания на спортния сезон¹²¹.

БОКС

Боксът е спорт, познат още от времената на Римската империя. В България през Средновековието той е практикуван по време на народни игри и състеза-

ния. И въпреки че в края на XIX в. се разпространява т. нар. френски бокс¹²², началните му стъпки като модерен спорт в страната са свързани с годините след Първата световна война. Тогава са закупени първите боксови ръкавици и започва провеждането на боксови срещи. В тези години съоръженията за бокс са малко, липсва най-елементарното и за тренировки се ползват салоните на училищата или просто свободни дворове. Една от първите боксови срещи, например, е проведена в двора на къща в софийския квартал „Подуяне“. Едва през 1922 г. Борис Алексиев (един от основателите на бокса в „Левски“) построява със собствени средства първия в страната сглобяем ринг на открито. По това време се провеждат вече редица срещи на полупрофесионални начала¹²³. Юношите боксьори в София тренират на доста мизерното игрище „Левски“, ръководени от известния през 30-те години български боксьор Ацев¹²⁴. Дори в програмите на юнашките вечеринки понякога се включват боксови демонстрации, както е на новогодишната вечеринка, дадена от юнашко дружество „Приморски юнак“ в Бургас през 1924 г.¹²⁵

ДРУГИ СПОРТОВЕ

В още по-ограничени рамки се развиват и други спортове като хандбал, крикет, хазена (хвърленка за жени, създадена в Чехия от професор Кристоф в началото на XX в. и разпространена в България от 1924 г., по-късно възприета и от мъжете), вдигане на тежести, хокей (хокей на трева от 1915 г., а от 30-те години класически хокей на лед), скокове във вода и др.¹²⁶. Това са спортове, практикувани от твърде малко хора и не добили достатъчна популярност в тези години, за да привлекат голям зрителски интерес. Те представляват развлечение за твърде ограничен кръг от българите и тяхното разглеждане не би допринесло за изясняване характеристиките на спортните развлечения в българския град. Не така стои въпросът с други две спортни занимания – туризмът и футболът.

ТУРИЗЪМ

Туризмът е спортно занимание, което в разглеждания период представлява най-масовото и популярно спортно развлечение сред българските граждани. Въпреки това в първите години от появата му по нищо не може да се предвиди бъдещият успех на този спорт в България. Самото понятие *туризъм* (от френски *tour*) е известно на българите още от средата на XIX в.¹²⁷, но дълго време с него са означавани околосветски пътувания. Едва в края на XIX в. в България се популяризира съвременното значение на думата. По това време се поставя и началото на туризма в страната с прословутото изкачване на Алеко Константинов на Черни връх през 1896 г. заедно с още около 200 души. Те представляват първите регистрирани туристи в България. За техен председател е избран

Иван Вазов¹²⁸. На 1 юли 1900 г. е основано Българско туристическо дружество, наречено на името на Алеко Константинов¹²⁹.

В годините до войните туризмът се практикува само през летния сезон, и то главно от интелигенцията и учащата младеж. Преобладаващата форма са излети на организирани групи, като във вестниците се отпечатват покани към желаещите, включващи всички данни за маршрута, необходимото облекло, името на водача и т. н. Обликът на участниците в тези излети би изглеждал доста живописен и интересен от съвременна гледна точка. Туристите обикновено носят старите си дрехи и обувки. Мъжете са с дълги панталони, а жените – с дълги рокли. Никой не носи раница, всички мъкнат чанти, малки куфарчета, торбички или вързопчета, бастуни, а някои и чадъри. Единствено водачите са облечени в подходящи дрехи – обикновено ловджийски костюм, с тиролска шапка и гега за алпинизъм, както и препасан през рамото рог¹³⁰.

С отминаването на бурите на Първата световна война туризмът в България преживява истински подем. Може би, както пише един съвременник, хората „сред унието си, потърсиха отдушник в планината. Веднъж открита от малцина, тя бързо влезе в празничната отмора на хиляди и хиляди. Появи се любов към планинарството. Тя бе силно заразителна и за кратко време се превърна в близка и трайна привързаност на хилядите нови и нови туристи... Кратките празнични разходки до близките околности бяха заменени с целодневни ски-тосвания из планината“¹³¹.

Освен интелигенцията и гимназистите, вече и другите младежи, а и доста възрастни граждани са примамвани от чара на планинските пътеки. В годините след войните в зависимост от възрастта и целта туристите в България могат да бъдат обособени в няколко групи. Големите организирани групи, характерни за довоенния период, вече почти липсват. В сравнително по-многобройни групи отиват в планините най-вече младежите. Този спорт е развлечение, което им дава възможност да се опознаят и да завържат приятелства. Не са редки случаите, когато именно по време на туристическите екскурзии младите намират и своята любов. Те се изкачват до по-високи, но не и безлюдни места и основната им цел е да се веселят и забавляват¹³². Освен с разходките в красивите гористи местности и поляни, много туристи се забавляват и с провиквания, които изпълват планината. „Изкатерили се на върха на някоя скала, те приветстваха гледката или други туристи със своето „Ехо-о-о!“ или „Айларипи“, като понякога си помагаша и с фуния. Други извиваха гласове в тиролски „йодлери“, които бяха по онова време много на мода.“¹³³ Пристигайки в планините, туристите започват да пеят и любимите си песни, една от които е туристическият марш „Балкани, вдигайте се в небесата“. Всичко това създава шумна и възторжена атмосфера, която привлича неудържимо младите и ги превръща в най-запалените планинари. Понякога по време на излетите те изнасят литературно-музикални програми и беседи по някакъв актуален проблем, но тези официални части бързо завършват с хора и други танци и веселието и безгрижността

отново надделяват. Младите декламират, разказват хуморески, пеят групово и спонтанно се веселят до насита според своите желания. Така понякога планината се превръща в един огромен клуб, в сцена, на която всеки може да изяви себе си и да се забавлява на воля. На тези излети туристите често правят общи трапези на поляните, кой каквото е донесъл¹³⁴. Това още повече допринася за сближаването на хората и създава истински задушевна атмосфера, превръщайки излетите в планината в незабравими спомени.

Друга форма на туризъм практикуват повече или по-малко многобройните семейни компании. Те обикновено се задоволяват да достигнат някои по-ниски планински поляни, както например софиянци Боровата горичка над Княжево или Боянските ливади. Тяхната основна цел е „да хапнат, да пийнат и след това да се изтегнат на сянка“. Другата крайност са туристите самотници, чието основно удоволствие е да ходят много и да почиват малко. Те гледат с насмешка на вървящите по отпъканите пътеки и излягащи се под сенките „туристи“, които пък от своя страна не разбират маниаците, катерещи се по канарите¹³⁵.

За разлика от довоенните години, туристите в България са не само доста по-многобройни, но и значително по-подготвени, въпреки че в първите години след войните те отиват в планината екипирани „сякаш им бе възложено да откриват далечни и пълни с неизвестности светове“. Дори в горещите летни дни те са с високи обувки с подаващи се от подметките големи, като конски зъби, железни кабари, шаячни панталони или тесни бричове, дебело сако или куртка, алпийска шапка с перо, дебел бастун с шип, пелерина, манерка, фотоапарат с триножник и пр.¹³⁶ Когато от научните кабинети и лаборатории излизат двете открития – слънце и витамини, те оказват определено влияние и върху развитието на туризма. „Първа градската мода отхвърли слънчобрана. Изведнъж всичко взе да търси ултравиолетовите лъчи. Зарад тях и туристите тръгнаха на екскурзии облечени по-леко. Излязоха на мода късите „тиролски гащета“. Жените облякоха „тиролски рокли“ и изложиха на слънце вратовете и раменете си, както мъжете коленете. Вместо да пладнуват под сенките, туристите се просваха разголени по горещите витовски камъни и по слънчевите поляни, и разбира се, взеха да прекаляват. Не липсваха слънчасвания... а у дома се мажеха с кисело мляко и краставичен сок. Биохимиците изолираха витамините и ги похвалиха като важни и насъщни за организма. Вестници и списания се изпълниха със статии, сведения и диаграми в милиграми. Целият народ задъвка сурови зарзавати, а туристическата раница се изпълни с домати, чушки и краставици.“¹³⁷

Към края на 30-те – началото на 40-те години отиването на екскурзия се превръща за някои хора в истински ритуал, показност и празнично настроение. Какво значи арменец да тръгне към планината на туризъм разбираме от спомените на един стар пловдивчанин. Още в събота вечер млади, жизнени, строени в редици като войници арменците тръгват марширувайки, така че калдъръмът се цепи. Всички са облечени със специални униформи – къси панталони, зеле-

ни ризи, шапки, с тежки туристически обувки, наковани с огромни кабари... На гърба на всеки турист има огромна раница, а отстрани е закачена войнишка манерка за вода, туристически нож, бравичка, тенджери, примуси, платнища... Пред колоната върви духова музика и дузина барабанчици, веят се и знамена. Тази голяма подготовка, представителност и организираност обаче са само показни. Внушителните приготовления не са за някакви големи преходи и покоряване на високи върхове, а както казва един арменец: „Важното е да те видят че тръгваш, а къде отиваш си е твоя работа...“¹³⁸

Във връзка с голямото разрастване на туристическото движение в България се увеличава броят на туристическите дружества в страната и тяхната активност в годините след войните. Любовта на софиянци, които още в края на XIX в. откриват своята Витоша, оказва влияние върху развитието на планинарството в цялата страна. Туристически дружества се създават из различни градове на България. Първото туристическо дружество е русенското от 1908 г., през 1911 г. се организира Юношески туристически съюз, а през 1929 г. – Български планинарски клуб и Съюз за защита на природата, който също има отношение към туризма. Тези и многото местни туристически дружества развиват голяма дейност за популяризирането на този спорт и превръщането на планините в достъпни за повече хора. Като главна цел на създаденият през 1931 г. Български туристически съюз, обединяващ туристическите дружества от цялата страна, е посочено насърчаването на туризма в България, запазването и поддържането на природните и историческите забележителности на страната, създаване за членовете и младежите условия за удобни и евтини излети и не на последно място развиване и укрепване на физическите и моралните сили на българския народ и най-вече на младежта. За постигането на тези цели съюзът, освен че урежда излети, организира и различни срещи, събори, библиотеки, сбирки, сказки, издава две специализирани издания – списанията „Български турист“ и „Водач на туриста“. За официален празник на туристите в България е обявен 2 август (Илинден) и подобно на другите спортни организации туристите имат своя съюзна значка и облекло¹³⁹. Едно от най-активните туристически дружества е Дупнишкото дружество „Рилски езера“, създадено още през 1909 г. То организира множества излети, изнася забави и вечеринки, създава библиотека и спомага за самообразоването на гражданите в Дупница. По този начин освен популяризиране на туризма, членовете на дружеството (главно младежи) активно участват в обществения живот на града.

Благодарение на ентузиазма и инициативата на туристите са маркирани много планински пътища, изградени са и редица хижи. Като важна цел на туристическите дружества след войните се оформя изграждането и поддържането на хижи и туристически спални. От началото на 20-те години на XX в. започва изграждането на хижи и заслони из планините. Дотогава поради липса на такива, туристите посещават и използват за преспиване манастирите в планинските подстъпи¹⁴⁰. Първата туристическа хижа в България е „Скакавица“, чийто стро-

еж започва през лятото на 1921 г. Тя е открита официално на празника на туристите – 2 август 1922 г.¹⁴⁴ Членовете на Дупнишкото туристическо дружество също активно участват в изграждането на хижата. Това не е уникално. В тези години се създава нещо като традиция всеки турист, изкачващ се в планината, да носи поне една-две тухли в раницата си, за да помогне макар и с малко при изграждането на тези убежища. Освен тухлите мнозина помагат и на място на майсторите строители. Така всеки чувства тези хижи и малко като свои и може да спи после спокойно в тях¹⁴². Не само младежи, но и много хора от тогавашната интелигенция се включват в тези инициативи. В спомените си за строежа на хижа „Алеко“ през 20-те години Христо Бръзичов посочва като едни от най-възторжените носачи и строители именно такива хора. Тук са Михаил Ковачев (Мишо Драгалевски), преводач на „Евгений Онегин“, изследовател на Хилендарския манастир, редакторът на вестниците „Хоро“, „Българан“, „Маскарад“ Николай Фол, карикатуристът Кирил Буюклийски, оперният певец Стефан Македонски и т. н.¹⁴³ И в по-късни години интелигенцията продължава да бъде част от най-ревностните поддръжници на туризма в България¹⁴⁴. Откриването на нова хижа се превръща в истински празник за туристите. Така например освещаването на новопостроената хижа „Чумерна“, устроено от едноименното туристическо дружество в гр. Елена, включва тридневен излет до връх Чумерна, на който са поканени много гости и официални лица. В тяхна чест вечерта е устроена вечеринка, а след освещаването на хижата под звуците на музиката всички се веселят и играят хора¹⁴⁵.

Постепенно през 20-те – 30-те години на XX в. възникват множество хижи, заслони и туристически спални не само на Витоша, но и в други планини. Освен хижа „Алеко“ софиянци посещават и други появили се по-късно като „Кумата“ (хижата на юношите туристи, наречена така на името на един пламенен млад турист – Крум Новаков Кумата, загинал в Алпите), хижа „Фонфон“, хижа „Планинец“, хижа „Момина скала“ и др. В Рила, както вече бе споменато, една от най-посещаваните хижи е „Скакавица“, а увеличаването на туристите през тези години предизвиква появата и на малката хижа „Скакавица“, построена през 1931 г. Пловдивчани имат своята хижа „Здравец“, хижа „Чумерна“ в близост до град Елена, хижа „Вежен“ в Тетевенския балкан и др.¹⁴⁶

В онези години по хижите спалните за туристи са общи. Спи се на големи и твърди дъсчени нарове, застлани със сламеници. Момичетата и момчетата спят един до друг, но в тези спални царува „онзи смешен за мнозина днес морал“, който осигурява спокойствието на всички. Втората половина на 30-те години се появяват и по-друг тип хижи, като тази на банковите чиновници на Витоша. „Банковата хижа“ е първата обител на Витоша, в която има баня и стаи с по две легла с пружини. Истинските туристи обаче старателно избягват този лукс и продължават да посещават старите хижи, а през лятото особено младите предпочитат да спят на палатки или на открито в неприбраните купи сено¹⁴⁷.

За набирането на средства за туристически цели туристическите дружества

организируют различни мероприятия. В член 9 от устава на дружество „Алеко Константинов“ (1936) се отбелязва, че „секциите могат да учредяват излетни каси, вечеринки, да уреждат забави и прочие самостоятелно, но и от името на клона, като получените приходи се използват за туристически цели, с разрешението на клоновото настоятелство и контрола на клоновата контролна комисия“¹⁴⁸. Така например врачанският клон „Веслец“ на Българското туристическо дружество урежда филмова прожекция и кани гражданите масово да я посетят, за да дадат своята материална подкрепа за постройката на Врачанския туристически дом¹⁴⁹. Туристическо дружество „Бонония“ във Видин изнася редица вечеринки и утра с богата програма с цел да събере средства за построяването на хижа¹⁵⁰. Приходите от фееричната танцова вечеринка, уредена от клона на ЮТС „Росен камък“ в Бургас на терасата на морското казино, се събират за фонд „Бедни излетници“¹⁵¹.

Чрез различни инициативи и най-вече по време на т. нар. агитационни туристически седмици дружествата пропагандират целите на организацията и увеличат нови последователи. Тези агитационни седмици обикновено са съпроводени с редица празнични мероприятия. Вестник „Врачански новини“ отразява закриването на туристическата седмица във Враца през 1929 г. По този случай „юношите туристи направиха два излета до манастира „Св. Иван“ и пещерата „Леденика“. На връщане вечерта същите устройха факелна манифестация из главната улица начело с музика. Весели и жизнерадостни те крачеха в стройни редици. Манифестацията се закри на площад „Христо Ботев“ след няколко изиграни хора, всред смях, песни, бенгалски огън и въпреки проливния дъжд“¹⁵². Туристическо дружество „Сърнена гора“ и ЮТС „Верея“ в Стара Загора организират „седмица на еделвайсите“ през месец май с утро на цветята в салона на местния театър. В програмата са включени и духов концерт в градската градина, както и народна забава на Аязмото с декламации, пеене, свирене, сказки. През цялото време туристите продават ленти и еделвайси – символи на туристическото движение¹⁵³.

Туристическите дружества се включват активно и в обществения живот на градовете. Юношеското туристическо дружество „Мургаш“ в гр. Орхание например взима активно участие в отпразнуването юбилея на Вазов¹⁵⁴, а юношите туристи от дружество „Костина“ в Тетевен устройват туристическа вечеринка по случай Алековия ден¹⁵⁵. Активността на туристите се развива и в други направления. Към великотърновското юношеско туристическо дружество „Царевец“ например е изграден оркестър, който изнася концерти пред публика¹⁵⁶. Понякога от средите на туристите излизат любопитни и нестандартни идеи. Такава е идеята за гроздолечението, която предлага врачанският клон „Веслец“ на Българското туристическо дружество. За рекламирането на това летуване те дори организират специални бюра, а местният вестник апелира към гражданите да подкрепят тази интересна идея и да приспособят лозарските си къщи за даване под наем¹⁵⁷. Там, където има подходящи условия, туристическите дру-

жества организират излети и по вода – с параходи. Бургаското дружество „Странджа“ дава обява във вестника, за да покани желаещите на устройвания от него, съвместно с ловното дружество „Сокол“, излет с параход до Созопол и чифлика „Дерекьой“¹⁵⁸, а русенските туристи организират екскурзия по Дунав с параход до град Свищов¹⁵⁹.

Последните примери показват как туризмът постепенно излиза извън тесните рамки на чистото планинарство и се адаптира към различните природни условия. Той задоволява все по-големи и разнообразни изисквания и потребности на населението на модерния град. В същото време организационните форми – различните туристически дружества и съюзи – се включват активно и в празничния живот, като в честването на някои календарни празници дори внасят определено своеобразие и оригиналност. Вестник „Бургаски фар“ съобщава, че туристите от старозагорски и от бургаски окръг през 1931 г. устройват Бъдни вечер на връх Чумерна¹⁶⁰. Бъдни вечер и Коледа и тетевенските туристи празнуват в несемеен кръг, а заедно на хижа „Вежен“¹⁶¹. За тези нови форми на празнуване на традиционните празници допринася и развитието след войните на зимния туризъм. С изграждането на хижи и други подслони вече не само през летния сезон планините стават достъпни за туристите. Дружествата често започват да организират зимни излети, а понякога учащите прекарват дори цялата си зимна ваканция в някоя планинска хижа¹⁶². Наред с празнуванията извън градовете, туристите посрещат някои празници и в града, но отново обединени не от роднински връзки, а на базата на общите интереси и потребности. Така например ямболските юноши и по-възрастни туристи посрещат новата 1931 г. в салона на читалището със специална вечеринка, на която са подготвени „разни туристически сюрпризи“¹⁶³.

Въпреки изграждането на определени туристически обекти, маркирането на някои планински маршрути и други подобрения и в тези години туризмът изисква големи усилия и преодоляване на неудобства от страна на планинарите. Трудностите обаче не разколебават младите ентусиасти, независимо че от сегашна гледна точка те са извършвали истински подвизи. Отиването само до Драгалевци представлява цяла одисея. „Самият път бе труден, не само дълъг. Шосето – разбито, краката се изтощават до подстъпа на селото особено от гробищата нагоре, по върлото край барата. По едно време настъпи малко просветление... От махалата Лозенец, където имаше една прочута бирария „Балкански“, тръгнаха макар и разбити отобюсчета на частни стопани... Въпреки че туристите не ходеха, а седяха в отобюсчетата, те се чувстваха по-измъчени и с нетърпение очакваха пристигането... Пътят, наричан шосе, бе така разбит, че отобюсчетата и без това разбити, така тракаха и така заплашително се огъваха, че пътникът всеки миг, ако би бил религиозен, ще да се е кръстил“ – разказва Христо Бръзицов¹⁶⁴. Въпреки тези трудности много туристи се отказват дори от това улеснение и тръгват за планината пеша още призори или даже от вечерта, за да стигнат по хлад до набелязаното място. Тези изтощителни, понякога

6–7 часови преходи обаче не охлаждат техният ентусиазъм и не намаляват броя им¹⁶⁵. Само за Витоша в последното десетилетие преди Втората световна война тръгват в неделните летни дни около 100–150 хиляди души¹⁶⁶.

Туризмът в тези години се превръща в едно от най-масовите и демократични спортни развлечения за българските граждани. Дори в организационния си вид той не поставя почти никакви ограничения за членовете си. В устава на Туристическия съюз е посочено, че редовен член може да стане „всяко лице, навършило 21 години, без разлика от вяра, пол и народност“. По-младите се обединяват в юношеските секции, които също приемат младежи от двата пола, като тези под 18-годишна възраст също могат да се включат, но с разрешение на родителите си¹⁶⁷. Тази достъпност и свободата, която дава това спортно занимание на затворения и ограничен в рамките на града човек от XX в., са основните фактори за неговата популярност и масовост в българското градско общество. И макар младежите от двата пола да са най-ревностните почитатели на туризма, който дава възможност да се изият тяхната спонтанност, жизненост и вечно търсещ дух, той е не по-малко привлекателен и за по-улегналите хора, както и за наранените души, търсещи лек за своята болка в зелените морави, тъмните усой и ведрите небеса. С широтата на формите си и липсата на почти всякакви ограничения туризмът се превръща в развлечение, което може да задоволи потребностите и желанията на отделния човек. Той не изисква някаква специална подготовка или определено облекло и е достъпен за всеки, който има нужда от отмора, развлечение и живителната сила на природата.

ФУТБОЛ

Друг много популярен и масов спорт в тези години, който обаче има привърженици главно сред мъжете, е футболът. Българите виждат футболната игра още в края на XIX в., когато по искане на министър Георги Живков в страната идват швейцарски учители по физкултура. В България пристигат девет млади учители, които поставят началото на спортния живот в българските гимназии. Оттам спортните дисциплини бързо се разпространяват сред гражданите. Някои от тези учители (като Жорж де Режибюс във Варна) донасят чудното кълбо, след което „припнали и първите му последователи“¹⁶⁸. Първоначално това са главно гимназисти и студенти. През 1895 г. друг швейцарски учител – Шарл Шампо, съставя два отбора от ученици в пети и шести клас на Първа мъжка гимназия в София и устройва футболни състезания на поляната, където днес се намира Софийският университет. Още през 1897 г. в списание „Училищен преглед“ са отпечатани и правилата на футбола; Министерството на народното просвещение го препоръчва като училищна игра. В тези първи публикации играта се нарича „ритнито“ и като цяло се използва българска терминология. В началото на XX в. друг швейцарски учител – Луи Аер, популяризира играта в крайдунавските градове Лом, Русе и Силистра.

Наред с чужденците важна роля за появата на футбола в България изиграват и редица българи, учили в чужбина. Така например в края на XIX в. карловецът Христо Витанов, завършил във Виена и дошъл да преподава в Пловдив, успял бързо да запали колегите си учители за новата игра. Те събрали помежду си необходимата сума и скоро от Виена пристигнала първата футболна топка в Пловдив. Много българи, учили в Цариград (в Галата сарай и Робърт колеж), след завръщането си в родината стават едни от най-горещите разпространители на играта и съдействат за разширяването на мрежата от отбори и клубове. Един от първите рефери – д-р Иван Славов, също е учил в чужбина (в Германия), където като студент играе футбол и получава диплома за съдия. Мач през 1907 г. на игрището между Орлов мост и Военното училище той ръководи облечен с жакет, бомбе, лачени обувки и малка тенекиена свирка. Друг българин, спомогнал за развитието на футбола в страната – Стоян Наумов, е завършил даже специалност „Футбол“ в Италия. Като учител в Първа софийска мъжка гимназия той често урежда мачове на своите възпитаници и е инициатор на едни от първите срещи между отбори от различни градове¹⁶⁹.

Гимназистите и студентите – първите сред които се разпространява футбола, създават и най-старите футболни клубове в България. Според Петър Стоянов първият футболен клуб е създаден във Варна през 1908 г. от учениците на гръцкото средно училище, но в него участват и българчета. Този клуб носи името „Атлас“¹⁷⁰. Една година по-късно (1909) български студенти в Цариград създават известния „Футбол клуб“, а когато през 1913 г. е приет уставът на клуба след инициалите ФК се появява цифрата 13. Други футболни клубове, появили се преди Първата световна война, са варненският „Спортист“, бургаският „Стрела“, софийските „Раковски“, „Славия“, „Левски“, пловдивските „Ботев“ и „Левски“ и др.¹⁷¹

Според периодизацията на Марко Дамьянов футболната игра в България до 1921 г. преминава през няколко етапа. Първият е до началото на XX в., когато футболът е предимно училищна игра. Този етап е силно свързан с дейността на швейцарските учители в страната. Вторият обхваща периода 1900–1918 г. Тогава футболът навлиза в обществената сфера, появяват се и първите футболни клубове. Третият етап включва само три години (1918–1921) и се характеризира с бурно разпространение на играта и образуване на много футболни отбори в повечето градове на страната. От 31 юли 1921 г. според автора започва истинското начало на българския футбол¹⁷². Тъй като в случая нас не ни интересува единствено спортното, техническото и професионалното развитие на футбола, а неговото разпространение сред българските граждани, можем да приемем, че именно в годините след Първата световна война тази игра ги завладява масово и става една от най-популярните както сред децата и учащите, така и сред по-възрастните граждани. Тези факти се потвърждават и от спомените на съвременници. Както казва Петър Мирчев, „малко след Първата световна война две вносни стихии завладяха София и от тук – цялата страна. Това бяха

африкано-американският джаз и английският футбол. По буйността на втурването си те напомняха силно заразителни епидемии, които обаче допаднаха много на охотно боледуващите от тях. На първата стихия станаха жертва спокойните танци и романи, а на втората – старите гимнастически дружества, които залиняха¹⁷³.

В този период футболът в България може да бъде разгледан в три направления. И трите имат отношение към развлеченията, макар и по различен начин. От една страна, футболът е развлечение главно за децата и младежите, които ритат топката на всяко удобно за целта място – крайградските поляни, училищните дворове и всяко празно пространство. За своите игри те използват не само истински кожени топки, а доста често парцалени¹⁷⁴. Страстта към играта става толкова голяма, че се рита непрекъснато, а повод за „шут“ дава всяка кибритена кутия или паднал на улицата парцал. Ударите официално се делят на три вида: „боц“ – с бомбето на обувката, „европейски“ – с външната част на обувката, и „вътрешен“ – с вътрешната част на крака¹⁷⁵.

Наред с този неорганизиран тип футбол, който доставя удоволствие предимно на самите играчи, постепенно започва изграждането на клубове. В голямата си част това са махленски футболни отбори. Те все още стоят далеч от истинските, но предизвикват силни емоции, страсти и симпатии не по-малко от големите футболни отбори. Всяка махала има поне един отбор, ревностно поддържан от махленците. Както разказват съвременниците: „Правилото беше: кажи ми от коя махала си, за да ти кажа от кой футболен клуб си.“ Изключени-ята се смятат за предателство към махалата, макар все пак такива да не липсват. Най-честата причина за тази своеобразна „измяна“ са сантименталните връзки между младите хора¹⁷⁶.

На някои места, където населението е пъстро по етническия си състав, възникват и клубове на етническа основа. Такива са еврейският футболен клуб „Макаби“ във Варна, арменският клуб в Пловдив и др.¹⁷⁷ В такива случаи често футболните срещи се превръщат и в съперничество между етносите. Този тип противопоставяне обаче бързо отшумява и отстъпва на махленските страсти, които обединяват различни народности в общото пространство на махалата. В този период от развитието на българските градове доста по-голямо значение имат социалните различия и тъй като жилищната територия на индустриалния град е разграничена главно на базата на материалните възможности и социалното положение на нейните жители, махленските футболни отбори до голяма степен отразяват тези особености. Така се създават в работническите квартали „Ючбунар“ и „Коньовица“ в София през 1919 г. спортен клуб „Ботев“, пловдивският „Шипка“ (на тютюноработниците от Кючук Париж), варненският „Червен тим“ и др.¹⁷⁸ Въпреки това, макар да изчезват отборите, формирани по етнически принцип, отделните етноси често избират определен клуб, когото да подкрепят. Такъв е примерът с еврейското лоби в София, което дълги години симпатизира и поддържа отбора на „Славия“¹⁷⁹.

Понякога участието и симпатията към тези клубове се определя от идейната обвързаност. Така например създаденият през 1911 г. в софийския квартал „Лозенец“ футболен клуб „Раковски“ е изграден от работници и младежи, членове на работническото дружество „Искра“. В дейността на този клуб активно участие взимат писателите Христо Смирненски, Гео Милев, Крум Кюлявков, Асен Разцветников, художниците Александър Жендов и Гиню Писков, оперният певец Стефан Македонски, артистите Стоян Бъчваров, Стефан Киров и Георги Костов¹⁸⁰. Гео Милев дори е автор на марш, посветен на футболния клуб, чийто припев е:

Напред, напред
нашата кръв –
жар и звезди!
Напред и в борбата
всякога пръв –
всякога пръв и безстрашен бъди!

Ангажираността на хора от интелигенцията с работническия футболен клуб разкрива идейната основа, върху която се градят симпатиите на някои привърженици. Футболът е спортът, при който може би най-голямо значение имат някакви странични от гледна точка на самия спорт признаци – етнически, териториални, идеологически, социални – за определянето на емоционалната връзка и привързаност към даден отбор.

Клубовете като организации на хора, занимаващи се с някакъв спорт, възникват в Англия още в периода на т. нар. джентълменски спорт и първоначално имат подчертано аристократичен характер. Индустриалната революция, пролетаризацията на градовете, общият стремеж към демократизация, както и призивът за грижи към физическото развитие на хората, характерни за модерното индустриално общество, променят и самите спортни клубове. Макар че те продължават да бъдат форма за обединение на хора с общи спортни наклонности, вече се отварят и за участници с различен произход. Тоест и спортните клубове се подчиняват на един от основните белези на модерността – демократизацията. От друга страна, спортните клубове от този тип се появяват в атмосферата на борбата за физическо възраждане на нацията, те самите са представители на тази борба и като такива се легитимират с определена обществена цел и идеология¹⁸¹. В България тази тенденция се откроява най-ярко при юнашките дружества, но не е чужда и на футболните клубове. Макар възникването им да има определена връзка с пространствената им локализация, социалните различия, етническите или идеологическите съображения, те всъщност остават в значителна степен отворени и достъпни за всеки. Отражението на тенденцията за издигане на родното и възраждане на нацията, характерни особено за периода след Първата световна война, може да се открие най-вече в имената на футболните отбори. Повечето от българските футболни клубове носят имената на видни личности от Българското възраждане. Най-много отбори са кръстени на нацио-

налния герой Васил Левски. Освен него футболни клубове са наречени на Раковски, Ботев, Бенковски и др.¹⁸² Имената на други личности и места, свързани с героични моменти от българската история, също са използвани за наименования на футболните отбори.

В европейските държави и най-вече в родината на футбола – Англия, социално-икономическата структура на футбола, развила се като любителска за средната класа, бързо се пролетаризира (още в края на XIX в.). Футболът се превръща в масов пролетарски култ, а футболните срещи във вид класова конфронтация. Освен това футболното съперничество се развива на още две плоскости – в национален и локален мащаб, като последният може да се изразява в противопоставянето на различните части на индустриалния град или на неговите предградия. Въпреки силното пролетарско участие в този спорт, футболът до такава степен навлиза в живота на различните социални слоеве, че темата за мача се превръща в любима за всички мъже, независимо от техния произход. Още от края на XIX – началото на XX в. се наблюдава възход на масовото градско идентифициране с футболните клубове¹⁸³. Футболът в България също се подчинява на тенденцията, характерна за развитието му в Европа през този период, но в същото време носи и свои определени специфики, свързани с конкретната ситуация в страната.

Силните страсти съпътстват не само срещите на големите футболни отбори, но и на обикновените махленски тимове. На мач играчите и публиката от махалата тръгват заедно, като в първата редица са самите футболисти. Около тях се тълпят хора, които дават съвети, потупват по раменете своите любимци и естествено се надяват на победа. Терените често са импровизирани игрища на някоя ливада или свободна незастроена площ, понякога и с доста голям наклон. Дори на изградените игрища обаче малка част от публиката седи на подвижни столове, донесени от близкия бюфет. Повечето запаянковци стоят прави зад опънатото по тъчовите дебело въже. За да могат да виждат и следят по-добре играта, те често навлизат в игрището, което принуждава разпоредителите да ги връщат извън очертанията на терена с викове и заплашвания. Тези неудобства обаче не разколебават публиката. Не ги отдалечават от футболните сблъсъци и неуредиците около започването на мачовете, когато топката се дотъкмява на самото игрище.

В началото голяма част от зрителите още не знаят правилата на играта и се учат да я разбират. Затова забавление за публиката предоставят паданията на футболистите, посрещани със звучен смях, особено ако падането е по-ефектно¹⁸⁴. Дори в края на 30-те – началото на 40-те години, както казва един стар пловдивчанин, „публиката преди всичко беше доволна, ако мачът се прекъсне някъде по средата, стане „мелле“, побой между играчите, побой над съдията, побой между привържениците на отделните футболни клубове. При такава температура публика, често се налагаше да се намесва и полицията, предимно конни стражари, но и тя бе безсилна да разтървава страните“¹⁸⁵. След мача

разпалените коментари около срещата се пренасят в махалата. Различна обаче е атмосферата в зависимост от изхода на срещата. При поражение махалата „млъкваше в болката си“, но имаше ли победа улиците се огласят от песни и гърмежи до късни часове¹⁸⁶. Футболните срещи до такава степен вълнуват всички, че коментарите около тях продължават дни наред. Едно от предпочитаните места за подобни разговори предоставят бръснарниците. Там се водят „най-разпалените и компетентни коментари и дискусии на футболна тема“¹⁸⁷.

Въпреки че махленският характер на футбола се запазва дълго време, успоредно с него започва и развитието на футбол от по-висока спортна класа. Най-известните футболни отбори от 20-те – 30-те години на XX в. са софийските „Левски“, „Славия“, „ФК 13“, „АС 23“, варненските „Тича“ и „Владислав“, русенските „Левски“, „Напредък“ и „Раковски“, пловдивският „Ботев“, бургаският „Стрела“ и т. н.¹⁸⁸ Някои от тези клубове израстват от махленски или ученически отбори, каквито са случаите със софийския „Раковски“ и с варненския „Тича“.

От началото на 20-те години започва организирането на градски и национални първенства по футбол. През 1921 г. е учредена Софийска спортна лига, малко по-късно – и Севернобългарска спортна лига, които уреждат първенства и имат редовен календар на футболните срещи¹⁸⁹. Именно затова 1921 г. се смята от някои автори за началната година на футбола в България¹⁹⁰. Пак по това време (средата на 20-те години) започва определянето и на шампион на България по футбол. В тези състезания в разглеждания период доминират варненските отбори „Владислав“ и „Тича“ (шампиони през 1925, 1926, 1934, 1938 г.)¹⁹¹. От средата на първото десетилетие на XX в. българските отбори имат и международни срещи. Първата официална международна среща на наш клуб е отбелязана на 6 декември 1915 г. между варненския „Тича“ и Германски померански полк, която завършва наравно – 4:4¹⁹². Изобщо варненските и бургаските отбори от тази гледна точка са облагодетелствани, защото имат по-големи възможности да играят с чужденци. В повечето случаи техни съперници са флотски състави на акостирали в пристанищата им чужди параходи. Такъв е случаят с футболния мач между бургаския спортен клуб „Стрела“ и моряците от английския параход „Манджурян“ през 1924 г. на казармения плац¹⁹³.

Именно от чужденците българските играчи получават първите уроци по футболно майсторство. Играчи от руския национален тим отпреди Октомврийската революция идват в София след Първата световна война и са едни от учителите на българските футболисти. Мачовете с тях завършват катастрофално за българските отбори, но много по-голяма е тактическата и спортната полза от тези срещи. От руснаците българските играчи възприемат „духовете“ – първият опит да се ликвидира безцелното разкарване на топката. Благодарение на видяното от тях започва по-свързана игра с подаване напред в празни пространства за догонване. Дотогава топката се подава на неподвижен играч, който я чака на своето поле, според поста, който заема в тима¹⁹⁴.

От средата на 20-те години се оформя и национален отбор на България, който представя страната в международни срещи с други национални отбори. Интересът към тези международни мачове е толкова голям дори на високо държавническо ниво, че на срещата между България и Гърция през 1929 г. в София освен хилядите запалняковци, присъстват и министри на Гърция и Румъния¹⁹⁵. В годините около Втората световна война обаче дори на спортни прояви с немско участие се гледа доста подозрително. Евдокия Филова споделя в своя дневник във връзка с футболния мач между България и Германия на 20 май 1940 г., че „лошите езици говорят вече, че 30 000 души германци са нахлули – уж спортисти“¹⁹⁶. Тук се вижда как политическата ситуация и пристрастията оказват влияние и върху тази област от живота, където съперничесвата имат много по-чист характер.

С появата на футболните първенства и отбори от по-висока класа нуждата от по-добри и квалифицирани съдии става наложителна. Един от най-уважаваните футболни рефери от този период е мистър Кендъл – английски търговски консул в Бургас. Това е човек известен с безпристрастност и компетентност и затова е канен дори в София на решителни мачове. За разлика от другите съдии, които надуват свирките си от тъчовете, обути в панталони, мистър Кендъл е първият, който ръководи футболни срещи по гашета и тича в игралното поле наравно с играчите¹⁹⁷.

Въпреки относителния напредък по отношение на футболните умения и условията за развитието на тази игра в България, все още съществуват и някои проблеми. Облеклото на играчите, особено на махленските отбори, обикновено се шие от български шивачи в контрастни по цвят едри парчета. По-напредналите отбори си доставят фланелки, често раирани, от чужбина, предимно от Виена. Някои отбори още при учредяването си определят и цветовете на своя екип. Така например в самия устав на софийския клуб „Раковски“ е отбелязано, че цветовете на екипа му трябва да бъдат – син за фланелките и бял за гашетата¹⁹⁸. Особено трудно е с обувките. Завист възбужда всеки играч, който има възможност да си достави обувки от чужбина и особено, ако те са бели¹⁹⁹.

Макар че още през 1924 г. български отбор участва на осмите Олимпийски игри в Париж, години наред България е далеч от високата европейска класа. Първият и най-голям международен успех на България в този период е спечелването на Балканската купа по футбол през 1932 г. В Белград си дават среща футболистите на Югославия, България, Румъния и Гърция. „Целият град като че ли си няма друга радост или грижа: за мачовете говори!“ – споделя един очевидец²⁰⁰. Българските „опълченци“, както ги наричат, успяват безапелационно да се наложат над съперниците си с поредица славни победи. Възторгът на спортна България е невиждан за онова време. София ликува. Хиляди хора изпълват улиците около гарата и центъра на града, за да посрещнат футболните герои от Белград. От спомените на двама от футболистите, носители на купата – Никола Савов – Коко (вратар) и Христо Минковски – Мути, научаваме,

че посрещането може да се сравнява само със сватбата на царя или завръщането на Дан Колов. През целия път на влака, който връща в България героите, се стичат хора, а на гара Драгоман и самият влак е окичен с цветя. Преди София двама от футболистите се качват с купата в ръце отпред на локомотива и така тържествено навлизат на софийската гара. Освен с ликуването на хилядите си сънародници, футболистите са почетени и от самия монарх. Цар Борис III оказва височайше внимание на балканските шампиони, като приема част от тях на 40-минутна аудиенция. За своя успех футболистите не получават никакви материални облаги, ако се изключат пакетчетата с парфюм и тоалетен сапун от фабриката на Чилев в Костинброд и шоколадите от друг известен фабрикант – Пеев, както и карти за безплатно ползване на Централната софийска баня²⁰¹. Последните факти говорят сами, че в тези години футболистите, а и много други спортисти се ръководят не от материалните изгоди и комерсиализъм, а от идеализъм и любов към спорта. В тази небивала еуфория около българската победа прозира и още нещо, освен чистото спортно удовлетворение от успехите на българския отбор. Това е чувството на реваншизъм, когато макар и на спортното поле българите побеждават своите съседи, отнели им толкова много след Междусъюзническата и Първата световна война²⁰². Именно това е причината хиляди хора на всякаква възраст, дори и много, които нямат понятие от футболната игра, да участват възторжено в посрещането на българските герои. Трудните години преди Втората световна война оказват влияние и върху успехите на българските футболисти. Както отбелязва един от играчите: „Духът ни е бил винаги силен, но не е всичко само в духа... Днес половината от националите са безработни.“²⁰³ Само година след триумфа в Белград българският отбор претърпява срамна загуба от Испания с 0:13. „Никой репортьор не се решаваше да съобщи този срамен резултат“ на струпалите се хиляди запалняковци пред сградата на Централната поща, откъдето при липсата на телевизори те научават новините, предавани по хюговия апарат²⁰⁴. До началото на Втората световна война могат да се отбележат само две по-стойностни изяви на международен терен. Това са Балканският турнир през 1935 г. в София (победи над Гърция и Румъния и равенство с Югославия) и квалификационната среща за световно първенство през 1937 г. с Чехословакия, завършила 1:1²⁰⁵.

Футболът след Първата световна война създава в България небивал и масов интерес. На него се дължи и появата в началото на 30-те години на непознатата дотогава категория развлечение – запалняковщината²⁰⁶, както и на самия субект – запалнякото. Той е зрител, но със силно емоционално обвързване и преживяване на събитията на терена, което не е характерно за други видове зрителски развлечения. Силната емоционална ангажираност е повод за статията на Александър Робертович в русенския вестник „Дунавска трибуна“. Тя много точно отразява настроението на запалняковците и затова ще бъде цитиран почти целият ѝ текст: „До преди няколко години се забелязваше голямо увлечение към зрелищата от юнашки игри и колодрумни надбягвания. От скоро, обаче, се

констатира, че футболните състезания се следят с много по-голям интерес и с небивал устрем. Хиляди души, от най-малки до престарели се събират и гледат ритането на топката. Изправете се наред с тия хора и ще видите как някои със затаен дъх, а други с жестикулации и всевъзможни маниери, подражават на играчите; пренасят се цели в играта и като че ли вземат непосредствено участие в ритането... И най-после сте чували с какво остървление, с какъв жар се вика от публиката „Браво“, „Ура“, „Ууу“... Големи и малки ръкопляскаят и викат; хиляди гърла се отварят и с радост или проклетие викат нещо неразбираемо: Играчите са разделени на два срещуположни враждующи лагера, а заедно с това и зрителите са на две страни... Тая омраза (между различните клубове – б. м., Б. Г.) се всява в юношите, дори и в най-малките деца... Какви хули, какви неприлични приказки си говорят малките, симпатизиращи на два различни клуба... Колко пъти е завършван мача с бой! ... В един и същи дом братя и сестри се разделят на различни клубове и правят партии. Те не само спорят, ами се скарват и се обиждат...“²⁰⁷

Какво предизвиква тези силни емоции и кара запаянковците часове преди мача да заемат местата си и търпеливо да чакат започването на играта²⁰⁸, какво ги кара след това дни наред да коментират и да се вълнуват от отминалата среща, каква е тази магия, която привлича еднакво „босоногите малчугани“ и хората с високо обществено положение²⁰⁹, какво кара 5–6 хиляди души да се струпат пред сградата на Централната поща и да слушат с трепет сведенията за развоя на мача между България и Испания, защо дори в малки градове като Тетевен и Павликени имат поне няколко футболни отбора²¹⁰? Отговорът на тези и още редица подобни въпроси се крие в една изконна човешка нужда – нуждата от празнична лимиалност, от ексцес. В традиционното общество празникът е ситуацията, в която отпадат редица всекидневни забрани, ограниченият в реда и класификациите човек може да наруши границите, да обърне реда. В случая празникът реализира дълбоката човешка нужда поне за определен момент ограниченията да отпаднат и „човешкото същество да влезе в общност на равенство, на някаква комунитас, в която да присъства със своята природна личност, със своята естественост“²¹¹. Човекът от XX в. не е толкова различен, че да преодолее тази нужда. Модерната култура обаче не разполага с празничната лимиалност, за да задоволи тази потребност и се появява необходимостта от определени компенсаторни механизми. Футболните игри и по-скоро запаянковщината, която те провокират, се явяват един вид такъв механизъм. Запаянковците изграждат общност, в която малкият и големият, богатият и бедният са равни. Тук няма значение социалното положение, материалните възможности или възрастта, тук отпадат общите класификации. Самата лимиалност, както и в традиционното общество, се изразява в ексцеса, в нарушаването на определени установени правила. На футболен мач човек си позволява мръсни приказки, безобразия, бой и други неприети в обществото в нормална ситуация поведенски модели. Тук могат да се включат противопоставянето на

синовете на бащите им, незачитането на авторитетите от по-младите, обидите и други подобни актове, които са недопустими от гледна точка на господстващия морал и обществените правила. Този ексцес обаче, това обръщане на реда е нужно, за да може структурата на обществото в делника (в смисъл на обикновено ежедневие) да бъде уравновесена и нещата да вървят по установените общоприети правила и норми. Чрез ексцеса един вид се възстановява равновесието, запазва се редът.

Освен вече описаните, спортът предизвиква и много други емоции. С оформянето на идеята за физическото издигане на нацията, идея, която завладява цяла Европа, спортът се превръща във важен приоритет на редица обществени организации, а също и на държавната политика. За голямата роля, която той започва да играе и в българското общество след Първата световна война свидетелстват множеството примери за спортни тържества и откриването на спортни сезони в различни градове. Спортният сезон се открива обикновено през пролетта (изключение са зимните спортове) с големи и тържествени мероприятия. За едно такова събитие научаваме от пловдивския вестник „Борба“. Откриването на спортния сезон е съпроводено с неколкодневни тържества и спортни прояви. Първият ден вечерта е организирано факелно надбягване на спортисти от всички клубове в града. На следващия ден спортните клубове манифестират тържествено из улиците, съпроводени от представители на Морския сговор, Мотоклуба и духови оркестри. Манифестацията е последвана от молебен, след което всички организации, строени в каре на площада, са поздравени от началника на пловдивския гарнизон. По случай тържеството речи произнасят официални лица. Следобедът на игрище „Ботев“ откриването на спортния сезон е ознаменувано и със спортни състезания – атлетически игри, футболен мач и волейбол²¹². Подобни тържества могат да се наблюдават и в други градове на страната²¹³.

С широкото разпространение на спорта сред българското общество се появява и нуждата от специални спортни екипи и друго спортно оборудване. На тази нужда бързо откликва предприемаческият дух на някои хора и във вестниците се появяват реклами за магазини и ателиета, предлагащи „ушиване на всички видове спортни и туристически костюми – дамски и мъжки“, както и „всички принадлежности за туризъм и спорт“²¹⁴.

Спортната страст, която завладява българските граждани, обаче според някои стига до крайности. Това мнение е застъпено в статия на вестник „Ломска дума“, наречена „Спортната лудост“. В нея авторът отбелязва, че след войната страстта към спорта се разгръща дотолкова, че поглъща голяма част от времето на младежта и почти цялата ѝ енергия. Тук той цитира един швейцарски педагог, според когото култът към спорта ще създаде едно поколение от атлети на Европа, което може да ѝ подготви още по-страшна война, но и по жестоко опустошение на културата. По-нататък авторът критикува слепото подражателство на всичко, което идва от Запад „често пъти извратявайки го до неузна-

ваемост и експлоатирайки го безрезервно“. Неговите съвети са, че е нужно българите да се поучат и от мерките, „които културните страни вече предприемат и прилагат като противодействие срещу спортната лудост“ и да се стремят да наблегнат и на умственото развитие на младите, паралелно с физическото²¹⁵.

Голямото развитие на спорта и масовото му разпространение в българското общество в годините след Първата световна война отразява една тенденция, характерна и за Европа в този период. В европейските държави дори още преди войната се забелязва прокарването на политика (държавна и обществена), която цели изграждането на нови ценности, символи и традиции или вплитането на нови идеи и стойности в старите традиции. Стремежът е по този начин да се обоснове националната значимост, да се възвеличат националните стойности, да се изгради национална идентичност и социално сцепление на нацията. Това е тенденция, която върви в две направления – официално чрез политиката на държавата и на организации, свързани с нея, и неофициално – посредством обществени организации (клубове, братства, неформални групи). Израз на тази национална политика са различните символи на държавната власт като униформи, паради, знамена, националния химн²¹⁶. Спортът е една от областите, в която тези тенденции намират най-пряко отражение. Масовизирането му в България и особено организационните му форми (клубове, дружества, съюзи) дават възможност да се реализира национално мотивираната политика. Спортните организации обикновено имат свои знамена, значки и други знаци, в които са вплетени държавните символи. Спортни клубове често носят имената на личности, свързани с героични моменти от българската национална история. Различните спортни прояви са съпътствани с изпълнението на държавния химн, с тържествени паради и демонстрации на силата и самочувствието, което младите – надеждата на нацията – носят. Почитането на тези мероприятия от високопоставени официални лица и дори от монарха потвърждава значението, което се отдава от властта на спортните организации за прокарването на тази национална политика и за създаването на „нови национална традиции“. Това, от своя страна, обяснява широкото разпространение на спортните занимания в България и масовото членуване на гражданите в спортни организации в този период, когато държавата подкрепя тази тенденция, виждайки в нея сила, спомагаща за реализирането на набелязаните национално мотивирани цели и за физическото укрепване на самата нация.

През 1931 г. държавата приема закон за физическото възпитание. Отзивът по този закон, отразен във вестник „Пауталия“, показва добре какви са целите, които се преследват с него: „Да се създаде този закон, значи да е назряла нуждата да се отскубнат младежите от прашните улици и кафенета и изпатрат там на игрището, да се калят и подготвят за добри граждани с чувство на дълг и дисциплина.“²¹⁷ От друга страна, спортът предоставя възможност за контролирано направляване енергията на младежта в желаната посока. Наред с това обаче той представлява зрелище и забавление и за хиляди хора, които не се занима-

ват пряко със спорт и им дава възможност да се разтоварят от ежедневните грижи.

Освен развлечение, спортът изпълнява и други важни функции. Някои от видовете спорт представляват и вид социален разграничител. В най-голяма степен това важи за тениса и конния спорт, които в целия разглеждан период остават предимно спортни занимания за елита. И други спортове, които изискват закупуването на определени спортни пособия или заплащане на такси за ползване на спортни съоръжения, също остават недостъпни за много хора и имат ограничен социален обхват. Спортът и дори пасивното участие в спортни прояви (само като зрители) се превръщат в мястото и времето, където се осъществяват социални контакти на хора от различна възраст и пол. Особено за младежите тази функция на спорта е твърде важна, тъй като в индустриалното общество много от традиционните форми за общуване и сближаване вече не битуват. Зимната пързалка, плувният басейн или спортното игрище са местата, където младите хора от града се запознават, сприятеляват и ухажват. Те им дават възможност да се харесат, срещат и изтъкват своите достойнства и възможности, така както в миналото са правели седянката или хората на междана.

Организираните форми, освен изцяло спортни, изпълняват и някои други функции. В подготовката и участието в различни тържества, вечеринки, юбилеи и т. н. наред с физическите могат да се изявят и творческите възможности на хората. Членовете на много спортни дружества участват активно в любителски театрални постановки, концерти и други артистични изяви. Държавата също използва за своите цели някои от спортните организации. Това най-ярко проличава по отношение на юнашките дружества, където целенасочено се прокарва идеята за физическото издигане на нацията и възпитаването на определени качества у младежта. Идеологически мотиви могат да се открият и в създадените от работническото движение спортни дружества и футболни клубове. В относително малка степен спортът носи функцията и на етнически разграничител. Тази функция може да се забележи главно при футболните отбори, когато в първоначалния период възникват тимове на етническа основа или по-късно, когато лобито на дадена етнос подкрепя определен футболен клуб.

Дори в отделни области спортът в България да е все още аматьорски, той носи много от характеристиките на модерното време. В по-голямата си част спортните клубове са отворени и достъпни за всички граждани. В много от спортните дисциплини участие взимат и жените, което говори за напредналата еманципация на жената в българското градско общество. Спортът, както и другите видове развлечения, се комерсиализира, изисквайки билети за посещение на спортните прояви и заплащането на самите спортисти в някои дисциплини. Някои видове спорт като борбата и в известна степен ездата и бокса добиват професионален характер. Спортните надпревари вече нямат сакрален характер, загубили са обредното си значение и представляват преди всичко раз-

влекателни зрелища за зрителите. И в България, както и в другите европейски държави, се появява нов тип народен герой в лицето на спортния идол, а от 30-те години – и новата категория – спортният запалнянко. Всички тези особености разкриват, че спортът в България се развива почти успоредно с европейските тенденции и носи всичките основни характеристики на този процес. Явлението *спорт* се превръща в една от важните сфери от живота на жителя на индустриалния град и в България.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Богданов, Б. Празникът в традиционната и модерната култура. – В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. С., 1996.
2. Бръзицов, Х. Някога в София 1913–1944 година. С., 1970.
3. Бръзицов, Х. София разказва. С., 1979.
4. Бърдарева, Р. Спортът в България – поява и развитие 1878–1944 година. С., 1991.
5. Бърк, П. Народната култура в зората на модерна Европа. С., 1997.
6. Бъчваров, И. Илюстрирана история на Горна Оряховица. Горна Оряховица, 2001.
7. Вакарелски, Х. Етнография на България. С., 1977.
8. Величков, П. Страсти и скандали в Царска България. С., 2000.
9. Гавраилов, Г. Густо майна. Пловдив, 1994.
10. Георгиев, А. Метежният квартал. Старият Ючбунар. С., 1985.
11. Георгиев, Г. Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. С., 1979.
12. Георгиев, Г. София и софиянци 1878–1944 година. С., 1983.
13. Георгиева, Б. Патронните празници – традиции и иновации (под печат).
14. Георгиева, Б. Хазартните игри в България 1878–1922 година. Дипл. работа. СУ. ИФ. Катедра „Етнология“, 1996.
15. Дамиянов, М. За началото на българския футбол. С., 1981.
16. Джундџулова, И. Летопис на спортната слава на дружество за физкултура и спорт „Левски-Спартак“. С., 1986.
17. Енциклопедичен речник Кюстендил. С., 1988.
18. Иречек, К. Български дневник. Т. 2. С., 1995.
19. Каназирски-Верин, Г. София преди сто години. С., 1992.
20. Меджидиев, А. История на град Станке Димитров (Дупница). С., 1969.
21. Мирчев, П. Книга за София. Събития, случки, спомени. С., 1979.
22. Мирчев, П. София от завчера 1915–1930. С., 1969.
23. Мирчев, П. София тъжна и весела. С., 1978.
24. Михайлов, Б. Имало едно време в София 30-те и 40-те години през погледа на един столичанин. С., 1995.
25. Пармаков, С. Русе вчера и днес. Русе, 1936.
26. Пондичилов, Д. История на футбола. С., 1984.
27. Попов, В. Българските народни игри и представления. Изследване върху игровото начало в българската традиционна народна култура. С., 1993.
28. Проданов, П. Златните габровци. Габрово, 1994.
29. Стоянов, П. Стара Варна на границата между две столетия 1890–1912. Варна, 1995.
30. Танев, М. Пловдивска панорама. С., 1982.
31. Тенев, Д. Тристахилядна София и аз между двете войни. С., 1994.
32. Филова, Е. Дневник май 1935 – август 1944 г. С., 1992.
33. Фукс, Э. Илюстрираната история на нравов. Буржуазный век. М., 1994.
34. Хьойзинха, Й. Homo ludens. Изследване на игровия елемент на културата. С., 1982.
35. Чакалов, П. Моят Кючук Париж. Пловдив, 1993.

36. *Hobsbaum, E.* Mass – producing tradition Europe 1870–1914. – In: *The Invention of Tradition*, E. Hobsbaum, T. Ranger (edes), Cambridge University Press, 1993.
37. *Wohl, A.* Społeczno – historyczne podłoże sportu. Warszawa, 1961.

Периодични издания:

38. в. Бдин, 1937, 1938.
39. в. Борба, 1931.
40. в. Бургаски фар, 1931.
41. в. Варненска поща, 1920.
42. в. Врачански новини, 1928; 1929; 1930.
43. в. Възход, 1936; 1937.
44. в. Дунавска трибуна, 1933; 1934.
45. в. Дунавски юнак, 1927.
46. в. Еленска защита, 1926; 1927; 1936.
47. в. Ехо от Трявна, 1935.
48. в. Ломска дума, 1925.
49. в. Матец, 1924.
50. в. Морска заря, 1924.
51. в. Най-ново време, 1925.
52. в. Неделен дневник, 1935; 1939.
53. в. Пауталия, 1934.
54. в. Спортен преглед, 1925.
55. в. Тетевенски вестн, 1925; 1927; 1937.
56. в. Утро, 1929.
57. в. Цариградски вестник, 1856.
58. сп. Нови дни, 1921.

Архивни материали:

Централен държавен архив – София.

59. ф. 267, оп. 1, а. е. 1.
60. ф. 267, оп. 1, а. е. 9.
61. ф. 267, оп. 1, а. е. 10.
62. ф. 796к, оп. 1, а. е. 1.
63. ф. 796к, оп. 2, а. е. 1.
64. ф. 244, оп. 1, а. е. 1.

Информатори:

65. Генчо Иванов, р. 1928 г., Павликени.
66. Лилня Главчева, р. 1912 г., София.
67. Пламен Пиндраков, р. 1972 г., София.

БЕЛЕЖКИ

¹ *Хвойзинха, Й.* Homo ludens. Изследване на игровия елемент на културата. С., 1982, 213–215.

² *Бърк, П.* Народната култура в зората на модерна Европа. С., 1997, с. 312.

³ *Фукс, Э.* Иллюстрированная история нравов. Буржуазный век. М., 1994, с. 378.

⁴ *Бърдарева, Р.* Спортът в България – поява и развитие 1878–1944 година. С., 1991, с. 3.

⁵ *Попов, В.* Българските народни игри и представления. Изследване върху игровото начало в българската традиционна народна култура. С., 1993, с. 19, 30, 41 сл.

⁶ *Вакарелски, Х.* Етнография на България. С., 1977, 465–467.

- ⁷ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 7.
- ⁸ Пак там, с. 4.
- ⁹ Пак там, 8–10.
- ¹⁰ Пак там, 13–15.
- ¹¹ Дунавски юнак, юбилеен брой, 1927.
- ¹² *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 13; Дунавски юнак, юбилеен брой, 1927.
- ¹³ Дунавски юнак, юбилеен брой, 1927.
- ¹⁴ Врачански новини (Враца), № 43, 11 авг. 1929.
- ¹⁵ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 15.
- ¹⁶ Пак там, с. 13.
- ¹⁷ *Георгиев, А.* Мстежният квартал. Старият Ючбунар. С., 1985, с. 97; *Бръзницов, Х.* Някога в София 1913–1944 година. С., 1970, 203–204.
- ¹⁸ Утро, № 2211, 11 дек. 1929.
- ¹⁹ Врачански новини, № 66, 19 ян. 1930; № 70, 16 февр. 1930; Борба (Пловдив), № 2903, 6 ян. 1931; Морска заря (Бургас), № 25, 6 ян. 1924; № 52, 9 февр. 1924; № 59, 18 февр. 1924; № 73, 7 март 1924; Бдин (Видин), № 1, 13 март 1937 и № 33, 9 февр. 1938.
- ²⁰ Морска заря, № 73, 7 март 1924; Бдин, № 1, 13 март 1937.
- ²¹ Морска заря, № 25, 6 ян. 1924.
- ²² Еленска защита (Елена), № 53, 9 апр. 1927.
- ²³ Морска заря, № 165, 18 юни 1924.
- ²⁴ *Бръзницов, Х.* Цит. съч., 203–204.
- ²⁵ Бдин, № 1, 13 март 1937.
- ²⁶ Утро, № 2210, 10 дек. 1929.
- ²⁷ Врачански новини, № 90, 16 авг. 1930.
- ²⁸ *Георгиев, А.* Цит. съч., 40–41, 97.
- ²⁹ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 53; *Мирчев, П.* Книга за София. Събития, случки, спомени. С., 1979, с. 362.
- ³⁰ Най-ново време (Велико Търново), № 95, 20 март 1925; № 98, 18 апр. 1925.
- ³¹ Морска заря, № 149, 30 май 1924.
- ³² *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 362.
- ³³ *Бъчваров, И.* Илюстрирана история на Горна Оряховица. Горна Оряховица, 2001, с. 40, 46.
- ³⁴ *Мирчев, П.* Цит. съч., 363–365.
- ³⁵ Неделят дневник, № 3, 8 септ. 1935.
- ³⁶ Възход (Габрово), № 2, 13 юли 1936.
- ³⁷ Пламен Пиндраков, р. 1972 г., София.
- ³⁸ *Георгиев, Г.* Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ. С., 1979, с. 248.
- ³⁹ ЦДА, ф. 267, оп. I, а. е. I.
- ⁴⁰ *Мирчев, П.* София от завчера 1915–1930. С., 1969, 195–196.
- ⁴¹ *Бръзницов, Х.* Цит. съч., с. 201.
- ⁴² *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 196; ЦДА, ф. 267, оп. I, а. е. I.
- ⁴³ *Георгиева, Б.* Хазартните игри в България 1878–1922 година. Дипл. работа. СУ. ИФ. Катедра „Етнология“, 1996.
- ⁴⁴ *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 195; *Бръзницов, Х.* Цит. съч., с. 201.
- ⁴⁵ *Георгиев, Г.* София и софиянци 1878–1944 година. С., 1983, с. 341.
- ⁴⁶ ЦДА, ф. 267, оп. I, а. е. I; Дунавска трибуна (Русе), № 2131, 19 юли 1934.
- ⁴⁷ Морска заря, № 179, 2 юли 1924.
- ⁴⁸ Борба, № 2939, 21 февр. 1931.
- ⁴⁹ ЦДА, ф. 267, оп. I, а. е. I, 9, 10.
- ⁵⁰ Пак там, а. е. I; Протокол № 1, 21 май 1914, чл. 5 от Устава.
- ⁵¹ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 15; *Георгиев, Г.* Цит. съч., с. 341; Варненска поща, № 248, 10 юли 1920.

- ⁵² *Величков, П.* Страсти и скандали в Царска България. С., 2000, 106–111.
- ⁵³ Възход, № 41, 2 юли 1937.
- ⁵⁴ Ехо от Трявна, № 1, 5 ян. 1935; Врачански новини, № 62, 22 дек. 1929; Еленска защита, № 33, 20 ноем. 1926; *Проданов, П.* Златните габровци. Габрово, 1994, с. 101.
- ⁵⁵ Матеп, № 26, 16 дек. 1924.
- ⁵⁶ Борба, № 3176, 30 ноем. 1931.
- ⁵⁷ *Величков, П.* Цит. съч., с. 111.
- ⁵⁸ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 35.
- ⁵⁹ *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 209.
- ⁶⁰ *Георгиев, Г.* Цит. съч., с. 340.
- ⁶¹ *Пармаков, С.* Русе вчера и днес. Русе, 1936, 32–33; Неделен дневник, № 137, 29 май 1939.
- ⁶² *Мирчев, П.* Цит. съч., с. 406; *Лилия Главчева, р.* 1912 г., София.
- ⁶³ *Бръзницов, Х.* Цит. съч., с. 202.
- ⁶⁴ *Тенев, Д.* Тристахилдна София и аз между двете войни. С., 1994, с. 191.
- ⁶⁵ Пак там, с. 191.
- ⁶⁶ Дунавска трибуна, № 2149, 10 авг. 1934.
- ⁶⁷ Бдин, № 18, 22 авг. 1937.
- ⁶⁸ *Георгиев, Г.* Цит. съч., 340–341.
- ⁶⁹ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 34; *Тенев, Д.* Цит. съч., с. 211, *Лилия Главчева.*
- ⁷⁰ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 35; *Георгиев, Г.* Цит. съч., с. 339; *Иречек, К.* Български дневник. Т. 2. С., 1995, с. 424, 427, 447.
- ⁷¹ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 35.
- ⁷² *Георгиев, Г.* Цит. съч., 1979, с. 248.
- ⁷³ *Тенев, Д.* Цит. съч., 210–212.
- ⁷⁴ *Михайлов, Б.* Имало едно време в София 30 и 40-те години през погледа на един столичанин. С., 1995, с. 52.
- ⁷⁵ *Георгиев, Г.* Цит. съч., 1983, с. 339; *Мирчев, П.* Цит. съч., 1979, с. 405.
- ⁷⁶ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 53.
- ⁷⁷ *Мирчев, П.* Цит. съч., 1979, с. 405.
- ⁷⁸ Утро, № 2412, 25 дек. 1929.
- ⁷⁹ Пак там; *Георгиев, Г.* Цит. съч., 1983, с. 339.
- ⁸⁰ *Лилия Главчева.*
- ⁸¹ *Тенев, Д.* Цит. съч., с. 188.
- ⁸² Врачански новини, № 11, 30 дек. 1928.
- ⁸³ Пак там, № 23, 24 март 1929.
- ⁸⁴ Пак там, № 62, 22 дек. 1929.
- ⁸⁵ *Лилия Главчева.*
- ⁸⁶ *Каназирски-Верин, Г.* София преди сто години. С., 1992, с. 108.
- ⁸⁷ *Стоянов, П.* Стара Варна на границата между две столетия 1890–1912. Варна, 1995, с. 184; *Меджидиев, А.* История на град Станке Димитров (Дунища). С., 1969, с. 79; Тетевенски вестн, № 15, 10 дек. 1925; ЦДА, ф. 244, оп.1, а. е.1.
- ⁸⁸ *Бърдарева, Р.* Цит. съч., с. 15.
- ⁸⁹ *Мирчев, П.* София тъжна и весела. С., 1978, с. 134.
- ⁹⁰ *Меджидиев, А.* Цит. съч., с. 79.
- ⁹¹ *Стоянов, П.* Цит. съч., с. 185.
- ⁹² *Танев, М.* Пловдивска панорама. С., 1982, с. 71.
- ⁹³ *Меджидиев, А.* Цит. съч., с. 79; Тетевенски вестн, № 48, 1 юли 1927; Врачански новини, № 29, 4 май 1929; Еленска защита, № 58, 14 май 1927.
- ⁹⁴ *Стоянов, П.* Цит. съч., с. 185; *Пармаков, С.* Цит. съч., с. 54.
- ⁹⁵ Варненска поща, № 265, 1 авг. 1920; № 266, 2 авг. 1920.
- ⁹⁶ Еленска защита, № 21, 28 авг. 1926; № 22, 4 септ. 1926; Най-ново време, № 94, 9 март 1925.
- ⁹⁷ Морска заря, № 62, 21 февр. 1924.

- ⁹⁸ Тетевенски вестни, № 15, 10 дек. 1925; № 190, 1 февр. 1937.
- ⁹⁹ Врачански новини, № 28, 28 апр. 1929.
- ¹⁰⁰ Дунавска трибуна, № 1884, 15 авг. 1933.
- ¹⁰¹ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 134.
- ¹⁰² Киназирски-Верин, Г. Цит. съч., с. 109.
- ¹⁰³ Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 5.
- ¹⁰⁴ Пак там; Врачански новини, № 35, 16 юни 1929; Морска заря, № 139, 19 май 1924; Борба, № 3015, 23 май 1931.
- ¹⁰⁵ Врачански новини, № 35, 16 юни 1929; Георгиева, Б. Патронните празници – традиции и иновации (под печат).
- ¹⁰⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, 145–146.
- ¹⁰⁷ Врачански новини, № 84, 7 юни 1930.
- ¹⁰⁸ Неделен дневник, № 4, 15 септ. 1935.
- ¹⁰⁹ Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 15.
- ¹¹⁰ Пак там, с. 15.
- ¹¹¹ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 405.
- ¹¹² Възход, № 41, 2 юли 1937.
- ¹¹³ Танев, М. Цит. съч., с. 71.
- ¹¹⁴ Варненска поща, № 227, 16 юни 1920.
- ¹¹⁵ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 406; Спортен преглед, № 2–3, 23 юли 1925.
- ¹¹⁶ Джундџулова, И. Летопис на спортната слава на дружество за физкултура и спорт „Левски – Спартак“. С., 1986, с. 11.
- ¹¹⁷ Пак там, с. 11; Тенев, Д. Цит. съч., с. 190.
- ¹¹⁸ Джундџулова, И. Цит. съч., с. 30.
- ¹¹⁹ Михайлов, Б. Цит. съч., с. 13.
- ¹²⁰ Чакалов, П. Моят Кючук Париж. Пловдив, 1993, 49–50.
- ¹²¹ Борба, № 3001, 5 май 1931; Морска заря № 106, 15 апр. 1924.
- ¹²² Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 53.
- ¹²³ Джундџулова, И. Цит. съч., с. 15.
- ¹²⁴ Михайлов, Б. Цит. съч., с. 13.
- ¹²⁵ Морска заря, № 31, 15 ян. 1924.
- ¹²⁶ Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 5 сл.
- ¹²⁷ Цариградски вестник, 1856, цит. по: Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 5.
- ¹²⁸ Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 5.
- ¹²⁹ ЦДА, ф. 796к, оп. 1, а. е. 1.
- ¹³⁰ Георгиев, Г. Цит. съч., 1983, с. 338.
- ¹³¹ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 324.
- ¹³² Георгиев, Г. Цит. съч., 1983, с. 339.
- ¹³³ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 326.
- ¹³⁴ Чакалов, П. Цит. съч., с. 51.
- ¹³⁵ Георгиев, Г. Цит. съч., 1983, с. 339.
- ¹³⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 327.
- ¹³⁷ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 116.
- ¹³⁸ Гавраилов, Г. Густо майна. Пловдив, 1994, 53–54.
- ¹³⁹ ЦДА, ф. 796к, оп. 1, а. е. 1; оп. 2, а. е. 1; Еленска защита, № 18, 23 юни 1936.
- ¹⁴⁰ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 327; Бръзцов, Х. София разказва. С., 1979, с. 66.
- ¹⁴¹ Меджидиев, А. Цит. съч., 76–78.
- ¹⁴² Тенев, Д. Цит. съч., с. 187; Чакалов, П. Цит. съч., 50–51.
- ¹⁴³ Бръзцов, Х. Цит. съч., 1970, 105–106.
- ¹⁴⁴ Бдин, № 18, 22 авг. 1937.
- ¹⁴⁵ Еленска защита, № 13, 3 юли 1926; № 15, 17 юли 1926.

- ¹⁴⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 327; Меджидиев, А. Цит. съч., с. 78; Чакалов, П. Цит. съч., с. 50; Тетевенски вести, № 191, 1 февр. 1937; Еленска защита, № 13, 3 юли 1926.
- ¹⁴⁷ Тенев, Д. Цит. съч., с. 189.
- ¹⁴⁸ ЦДА, ф. 796к, оп. 2, а. е. 1.
- ¹⁴⁹ Врачански новини, № 11, 30 дек. 1928.
- ¹⁵⁰ Бдин, № 18, 22 авг. 1937.
- ¹⁵¹ Бургаски фар, № 2811, 11 юли 1931.
- ¹⁵² Врачански новини, № 27, 20 апр. 1929.
- ¹⁵³ Бургаски фар, № 2758, 14 май 1931; № 2760, 16 май 1931.
- ¹⁵⁴ Нови дни, № 3, 1 апр. 1921.
- ¹⁵⁵ Тетевенски вести, № 59, 1 дек. 1927.
- ¹⁵⁶ Най-ново време, № 101, 22 май 1925.
- ¹⁵⁷ Врачански новини, № 88, 31 юли 1930.
- ¹⁵⁸ Морска заря, № 58, 16 февр. 1924.
- ¹⁵⁹ Дунавска трибуна, № 1793, 28 май 1933.
- ¹⁶⁰ Бургаски фар, № 2649, 9 ян. 1931.
- ¹⁶¹ Тетевенски вестн, № 190, 1 февр. 1937.
- ¹⁶² Врачански новини, № 11, 30 дек. 1928; Тенев, Д. Цит. съч., с. 187.
- ¹⁶³ Бургаски фар, № 2646, 4 ян. 1931.
- ¹⁶⁴ Бръзицов, Х. Цит. съч., 1979, с. 50.
- ¹⁶⁵ Чакалов, П. Цит. съч., с. 50; Тенев, Д. Цит. съч., 187–188; Лилия Главчева.
- ¹⁶⁶ Георгиев, Г. Цит. съч., 1983, с. 339.
- ¹⁶⁷ ЦДА, ф. 796к, оп. 2, а. е. 1.
- ¹⁶⁸ Пондимитров, Д. История на футбола. С., 1984, с. 205; Стоянов, П. Цит. съч., с. 180; Бърдарева, Р. Цит. съч., с. 35.
- ¹⁶⁹ Пондимитров, Д. Цит. съч., 205–209.
- ¹⁷⁰ Стоянов, П. Цит. съч., с. 181.
- ¹⁷¹ Джундџеулова, И. Цит. съч., с. 70; Стоянов, П. Цит. съч., с. 181; Пондимитров, Д. Цит. съч., с. 211.
- ¹⁷² Дамянов, М. За началото на българския футбол. С., 1981, с. 14.
- ¹⁷³ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 183.
- ¹⁷⁴ Чакалов, П. Цит. съч., с. 48; Михайлов, Б. Цит. съч., с. 13.
- ¹⁷⁵ Мирчев, П. Цит. съч., 1979, с. 402.
- ¹⁷⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 184.
- ¹⁷⁷ Стоянов, П. Цит. съч., с. 182; Гавраилов, Г. Цит. съч., с. 43.
- ¹⁷⁸ Пондимитров, Д. Цит. съч., с. 211; Чакалов, П. Цит. съч., с. 48.
- ¹⁷⁹ Пламен Пиндраков.
- ¹⁸⁰ Джундџеулова, И. Цит. съч., с. 70.
- ¹⁸¹ Wohl, A. Spoleczno – historiczne podloze sportu. Warszawa, 1961, p. 25.
- ¹⁸² Енциклопедичен речник Кюстендил. 1988, с. 671.
- ¹⁸³ Hobsbaum, E. Mass – producing tradition Europe 1870–1914 – In: The Invention of Tradition. E. Hobsbaum, T. Ranger (edes), Cambridge University Press, 1993, 263–307.
- ¹⁸⁴ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, с. 185.
- ¹⁸⁵ Гавраилов, Г. Цит. съч., с. 19.
- ¹⁸⁶ Мирчев, П. Цит. съч., 1978, 184–187; Чакалов, П. Цит. съч., с. 49.
- ¹⁸⁷ Михайлов, Б. Цит. съч., с. 13.
- ¹⁸⁸ Пондимитров, Д. Цит. съч., с. 211; Пармаков, С. Цит. съч., с. 54; Бръзицов, Х. Цит. съч., 1970, с. 203; Стоянов, П. Цит. съч., с. 182.
- ¹⁸⁹ Пондимитров, Д. Цит. съч., 211–212.
- ¹⁹⁰ Дамянов, М. Цит. съч., с. 14.
- ¹⁹¹ Стоянов, П. Цит. съч., с. 182.

- ¹⁹² *Попдимитров, Д.* Цит. съч., с. 211.
- ¹⁹³ *Морска заря*, № 126, 6 май 1924; *Мирчев, П.* Цит. съч., 1978, с. 185.
- ¹⁹⁴ *Мирчев, П.* Цит. съч., 1979, с. 404.
- ¹⁹⁵ *Утро*, № 2301, 3 юли 1929.
- ¹⁹⁶ *Филова, Е.* Дневник май 1935 – август 1944 г. С., 1992, 41–42.
- ¹⁹⁷ *Мирчев, П.* Цит. съч., 1978, с. 187.
- ¹⁹⁸ *Джунджулова, И.* Цит. съч., с. 70.
- ¹⁹⁹ *Мирчев, П.* Цит. съч., 1978, с. 185.
- ²⁰⁰ *Бръзцов, Х.* Цит. съч., 1970, с. 120.
- ²⁰¹ Пламен Пиндраков.
- ²⁰² Пламен Пиндраков.
- ²⁰³ *Попдимитров, Д.* Цит. съч., с. 213.
- ²⁰⁴ *Георгиев, Г.* Цит. съч., 1983, с. 341; *Попдимитров, Д.* Цит. съч., с. 213.
- ²⁰⁵ Пламен Пиндраков.
- ²⁰⁶ Пламен Пиндраков.
- ²⁰⁷ *Дунавска трибуна*, № 2143, 3 авг. 1934.
- ²⁰⁸ *Гавраилов, Г.* Цит. съч., с. 22.
- ²⁰⁹ *Михайлов, Б.* Цит. съч., с. 12.
- ²¹⁰ *Тетевенски вести*, № 3, 5 юни 1925; Генчо Иванов р. 1928 г., Павликени.
- ²¹¹ *Богданов, Б.* Празникът в традиционната и модерната култура – В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през Средновековието и Възраждането. С., 1996, 6–7.
- ²¹² *Борба*, № 3001, 5 май 1931.
- ²¹³ *Морска заря*, № 106, 15 апр. 1924; *Еленска защита*, № 21, 28 авг. 1926.
- ²¹⁴ *Утро*, № 2224, 12 юни 1929.
- ²¹⁵ *Ломска дума*, № 83, 6 февр. 1925.
- ²¹⁶ *Hobsbawt, E.* Цит. съч., 263–307
- ²¹⁷ *Пауталия*, № 17, 1 март 1934.